

ISSN: 2091-1165

NEPALESE CULTURE

Vol. XII

आश्विन २०७४

September 2017

Central Department of Nepalese History, Culture and Archaeology
Tribhuvan University
Kirtipur, Nepal

Nepalese Culture

Vol. XII

आश्विन २०७४

September 2017

Editorial Board

Editors in Chief

Prof. Sabitree Mainali, Ph. D

Prof. Prem Kumar Khattry, Ph.D

Editors

Prof. Dilli Oli, Ph. D

Prof. Mala Malla, Ph. D

Central Department of Nepalese History, Culture and Archaeology

Tribhuvan University

Kirtipur, Nepal

Contributors

Sabitree Mainali, PhD (T.U., 2004)

Professor and the Head of the Central Department of Nepalese History, Culture and Archaeology. She is the author of several books and articles.

Prem Khatry, Ph.D. (University of California, 1986)

Professor and Former Head of Central Department of NeHCA, Former Dean of Humanities and Social Sciences and Former Executive Director- CNAS, T.U. He is the author of several books and articles. Visiting Professor - Norway, Australia, Japan, Russia and India.

Beena Poudyal, Ph.D (BHU, India, 1991)

Professor and former Head of the Central Department of NeHCA. She is the author of several books and articles.

Dilli Oli, Ph.D (T.U.,2005)

Professor, Central Department of NeHCA . He has contributed articles to several journals and newspapers.

Mala Malla, Ph.D (Deccan College, Pune, 1999)

Professor, Central Department of NeHCA. She is the author of several books and articles.

Madan Kumar Rimal, Ph.D (T.U.,2014)

Associate Professor, Central Department of NeHCA. He has contributed articles to several journals.

Mahesh Kumar Acharya, Ph.D (T.U., 2010)

Associate Professor, Central Department of NeHCA. He is the author of several books and articles.

Nirmala Pokharel (Ph.D Scholar, T.U.)

Lecturer, Central Department of NeHCA. She is the author of a book. She has also contributed articles to several journals.

Sandhya Khanal (Parajuli) Ph.D (T.U., 2016)

Lecturer , Central Department of NeHCA. She has contributed articles to several journals.

Sandhya Khanal (Parajuli) Ph.D (T.U., 2016)

Lecturer , Central Department of NeHCA. She has contributed articles to several journals.

Pashupati Nyaupane (Ph.D Scholar, T.U.)

Lecturer, Central Department of NeHCA. He has contributed articles to several journals.

Prem Dhoj Lama

Lecturer, Central Department of NeHCA. He has contributed articles to several journals.

Abhijeet Thapa

Lecturer, Central Department of NeHCA. He has edited a scholarly book and has presented papers on several national and international seminars.

Tina Manandhar, Ph.D (T.U., 2014)

Lecturer, Central Department of NeHCA. She has contributed articles to several journals.

Editorial

It gives me and my colleagues a great pleasure to bring this volume out. The journal is the brainchild of our senior teachers like Prof Hit Narayan Jha and others who led the Department successfully and guided us in our effort to graduate with strong background and capacity. At this time, I express my gratitude to all of them who have left their foot prints in this department.

We have made effort to make this journal a handy reference for our students and researchers. All the contributors have worked very hard and we feel that we have been successful. Subject wise, it covers a variety of areas such as art, architecture, regional history, archaeology, prehistory, history as the readers can see.

The faculty members have not only contributed their articles, they have also labored hard in collecting and compiling articles for the final copy. I express my thanks to each one of them. It would not have been possible for me to complete this task without the support I received from all the colleagues and administrative staff of the department.

I express my sincere thanks to Prof. Prem Kumar Khatry, former Head of this department for his kind interest to publish this journal and for providing editorial support.

Again, I thank all the contributors for their work and urge them to do all that is possible in order to continue this tradition of publishing a standard departmental journal in the years to come.

I express my sincere *2074 Dashain and Deepawali* wishes to all my friends, colleagues, students, staff and all the well wishers of this department and the subject of Culture.

Prof. Sabitree Mainali, Ph. D.
Editor-in-Chief and Head of the Central Department of NeHCA
Tribhuvan University, Kirtipur

विषय-सूची

१	अनुसन्धानको महत्वपूर्ण अवयव : अनुसन्धान प्रस्ताव	प्रा. डा. सावित्री मैनाली	१
२	वैदिक वास्तुकार विश्वकर्मा : एक सांस्कृतिक प्रसङ्ग	प्रा. डा. वीणा पौड्याल	११
३	फलावाड : विष्मृत इतिहास तर गौरवमय अतित	प्रा. डा. डिल्ली ओली	२१
४	पूर्वी नेपालको प्राचीन इतिहास र संभावना	डा. मदन रिमाल	३९
५	नेपाली परम्परागत पुस्तकहरूको ढाँचा र शिल्प	डा. महेशकुमार आचार्य	४७
६	धार्मिक एकताको प्रतिक हरिहर	निर्मला पोखरेल	५९
७	प्राचीन कीर्ति, उत्तरमध्यकालीन कला	डा. सन्ध्या खनाल (पराजुली)	६५
8	Revamping Culture Studies in Higher Education	Prof. Dr. Prem Khatry	75
9	Caves of Western India: A Kaleido- scopic View	Prof. Dr. Mala Malla	81
10	Panchayan: The Holy Place of Kunwar Ranas	Dr. Poonam Rajya Laxmi Rana	87
11	Museum Prospects in Nepal	Pashupati Nyaupane	95
12	Gender and Social Inclusion in Nepal	Prem Dhoj Lama	103
13	Belief and Tradition: Healing Sites for Different Diseases in the Kathmandu Valley	Abhijeet Thapa	115
14	The Kumari Cult in Nepal: An Assimi- lation of Hindu - Buddhist Culture	Dr. Tina Manandhar	129

अनुसन्धानको महत्वपूर्ण अवयव : अनुसन्धान प्रस्ताव

प्रा. डा. सावित्री मैनाली

मानव स्वभावैले आफूले आर्जन गरेको ज्ञानले मात्र सन्तुष्ट रहन सक्ने। आफ्नो जिज्ञासु स्वभावले गर्दा र आफ्नो ज्ञानलाई फराकिलो पार्न निरन्तर प्रयासरत रहन्छ। कुनै पनि विषयको आफ्नो ज्ञानलाई विस्तारित गर्ने एक कडीको रूपमा अनुसन्धानलाई लिइन्छ। खोजको माध्यमबाट कुनै पनि विषय वा क्षेत्रमा होसियारीपूर्वक गरिने तथ्य सहितको वैज्ञानिक जाँच-पड्ताल नै अनुसन्धान हो, अर्थात् जुन सुकै विषयमा पनि नयाँ तथ्य पत्ता लगाउन गरिने काम नै अनुसन्धान हो, जो सत्य तथ्यको कसौटीमा खारिएको हुनु पर्दछ। अनुसन्धानका लागि शोध, खोज, अन्वेषण, गवेषण जस्ता शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

आजको २१ औं शताब्दीको वैज्ञानिक युगमा चाहे त्यो विज्ञानको क्षेत्रमा होस् वा साहित्य, कला, इतिहास वा अन्य कुनै विषय नै किन नहोस् अनुसन्धानको ज्यादै नै महत्व छ। कुनै पनि विषयमा सम्बन्धित निकायले तोकेको अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रही निष्ठापूर्वक तयार पारिएको वैज्ञानिक अनुसन्धानले कुनै पनि देश, समाज वा अझ विश्वलाई नै महत्वपूर्ण योगदान दिन सक्छ। यही कुरा मनन गरी एक अनुसन्धाताले योजनाबद्ध रूपमा अनुसन्धानका लागि उपयुक्त विषय छनौट गर्नु पर्दछ। अनुसन्धान गर्ने विषय सधैं नयाँ नै हुनु पर्दछ भन्ने पनि छैन। आफूभन्दा अगाडिका अनुसन्धाताले गरेको विषयमा समेत अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। तर त्यस्तो अवस्थामा पूर्व अनुसन्धानकर्ता जुन विषयमा केन्द्रित छन्, त्यसमा आफूले थप तथ्यका आधारमा विषयलाई अझ प्रमाणिक बनाउन सकिन्छ भने एउटै विषयमा पनि अनुसन्धान गर्न सकिन्छ अर्थात् पूर्व शोधकर्ताका अनुसन्धान समस्या र

समाधानमा मात्र आफू केन्द्रित नरही त्यसमा देखिएका कमी कमजोरीहरु औल्याई त्यसलाई थप उजागर गर्न सक्नु पर्दछ । विभिन्न संघ-संस्था, क्याम्पस, विश्वविद्यालय लगायत निजी क्षेत्रमा पनि विषय र क्षेत्रको आधारमा अनुसन्धान कार्य गरिन्छ । जुन सुकै पनि क्षेत्र तथा विषयमा गरिने अनुसन्धान कार्य विषयगत परिधिभित्र रहेर निश्चित अनुसन्धान विधिको परिपालना गर्दै सम्पन्न गर्नु पर्दछ । अनुसन्धाताले आफूले औल्याएका समस्या तथा समाधानलाई आफ्नो अनुसन्धानमा स्पष्टसंग राख्न सक्नु पर्दछ ।

अनुसन्धान कार्य विभिन्न परिस्थितिमा गर्नु पर्ने हुन्छ । कुनै पनि क्षेत्रमा विषयको गाम्भीर्यतालाई मनन गरी त्यसमा आफूले सही तथा महत्वपूर्ण समाधान दिन सक्छु भन्ने निश्चय गरी दृढ निश्चयका साथ सो कार्यमा संलग्न भइन्छ भने कतिपय अवस्थामा कर बा बाध्यताले पनि अनुसन्धान गर्नु पर्ने अवस्था हुन सक्छ । यो कुरा यहाँ यस कारण व्यक्त गर्नु परेको होकी विभिन्न विश्वविद्यालयहरुमा स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गर्नको लागि हरेक विद्यार्थीले आफूले अध्ययन गरेका विषयहरुमध्ये आफ्नो रुची तथा ज्ञान भएको विषयमा सय (तीन क्रेडिट) पूर्णाङ्कको शोध-पत्र तयार गर्नु पर्ने कुरा पाठ्यक्रममा नै राखिएको छ । विषयसंग सम्बन्धित प्राध्यापकले पनि विद्यार्थीको अनुसन्धान क्षमतामा वृद्धिहोस् भन्ने उद्देश्य लिई सकेसम्म विद्यार्थीलाई शोधपत्र तयार गर्न नै प्रोत्साहन गरेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा विद्यार्थी कहिलेकाही बाध्यताबस शोधपत्र तयार गर्नु पर्ने अवस्थामा पुग्दछ । तर बाध्यताबस तयार पारिएको शोधपत्रले पनि उसको लेखन तथा अनुसन्धानको स्तरमा वृद्धि हुन्छ र अन्ततः भविष्यमा गर्नु पर्ने अनुसन्धानका लागि उ सक्षम हुन सक्तछ । स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र लेख्दाको अनुभवले उसका अनुसन्धानात्मक प्रगतिका बाटाहरुको आधार-पत्र तयार पादछ । तसर्थ कुनै पनि विषय वा क्षेत्रमा गरिने वैज्ञानिक अनुसन्धान व्यक्ति, समाज र विश्व कै लागि महत्वपूर्ण योगदान साबित हुन्छ ।

अनुसन्धानको यति धेरै महत्व हुँदाहुँदै पनि स्नातकोत्तर तह पार गर्ने अन्तिम अवस्थासम्म पनि कतिपय विद्यार्थीको लागि शोधको विषय हाउगुजी को रूपमा देखिएको पाइएको छ । के शोध वा अनुसन्धान कार्य हाउगुजी नै हो त ? निश्चय पनि होइन । यो त विद्यार्थीलाई अनुसन्धानतर्फ अग्रसर गराउने पहिलो खुड्किलो हो । वास्तवमा शोध कुनै पनि विषयको थाहा पाइएको अवस्थाबाट थाहा नपाइएको (समुद्रको गहिराईमा मोती टिप्न पसे भै) विषयरूपी समुद्रको गहिराईमा प्रवेश गरी मोती रूपी सत्य-तथ्यको आफ्नो व्याख्या

तथा विश्लेषण सहितको प्रस्तुति हो । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा कुनै पनि विषयमा किन, कसरी र कहाँ जस्ता प्रश्नहरूको जवाफ खोज्न गरिने व्यवस्थित खोजको प्रयासको रूपमा शोधलाई विन्नु उचित ठहर्छ ।

नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषय अन्तरगत शोध गरिने विषयहरूमा नेपाली इतिहास, संस्कृति, धर्म, कला, वास्तुकला, दर्शन, पर्यटन, मुद्राशास्त्र लगायत पुरातत्वसँग सम्बन्धित विषयहरूसम्म पर्दछन् । यी हरेक विषयमा गरिने अनुसन्धान सत्य-तथ्यको कसरीमा धोटिएको हुनु पर्दछ । तापनि कला, वास्तुकला तथा मूर्तिकला जस्ता विषयमा गरिने अनुसन्धानमा सो सम्बन्धी इतिहासको अध्ययन विधि तथा कला परम्परा बारेको ज्ञान तथा कलासमीक्षकहरूको दृष्टिकोण सहितको आफ्नो तथ्यपरक विश्लेषण हुनु अत्यावश्यक छ । यति कुरामा शोधकर्ता प्रष्ट भएपछि आफूले इच्छाएको बढी भन्दा बढी सामग्री संकलन गर्न सकिने विषयलाई आफ्नो शोधको शीर्षक बनाउनु बुद्धिमानी हुनेछ ।

अनुसन्धानको विषय छनौट गर्दा ध्यान पु-याउनु पर्ने कुराहरू -

- १) आफूले अनुसन्धान गर्ने विषय आफूलाई केही मात्रामा भएपनि जानकारी भएको तथा आफ्नो चाख अनुसारको होस् ।
- २) उपयोगी, औचित्यपूर्ण र समसामयिक होस् ।
- ३) तथ्याङ्क सकेसम्म धेरै संकलन गर्न सकिने होस् ।
- ४) आफूले अनुसन्धान गर्न चाहेको विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित लेखबारे आफूलाई केही ज्ञान भएको होस् ।
- ५) प्राथमिक स्रोत संकलन गर्ने बातावरण सहज हुने खालको होस् ।

मथि उल्लेखित बुँदाहरूमा ध्यान दिई विषय शिर्षक चयन गर्नु पर्दछ ताकी आफ्नो अनुसन्धान कार्य समय मै सकियोस् ।

यति गरीसकेपछि अर्थात् अनुसन्धाता म यस विषयमा अनुसन्धान -पत्र तयार पार्न सक्छु भन्ने कुरामा विश्वस्त भएपछि विभागले उपलब्ध गराएको अनुसन्धान -डाँचा

(research format) को आधारमा शोधार्थीले अनुसन्धान प्रस्ताव विभागमा पेश गर्ने जसले गर्दा उसले विभागकै माध्यमबाट विषयगत विशेषज्ञ (शोध निर्देशक) प्राप्त गरोस् ।

अनुसन्धान - प्रस्ताव के हो ? यो कसरी तयार पारिन्छ ?

माथि नै भनियो कि अनुसन्धान भनेको कुनै पनि विषयमा सत्य-तथ्यमा आधारित ज्ञान प्राप्त गर्ने योजनाबद्ध तथा व्यवस्थित लेखन कार्य हो । कुनै पनि विषयलाई सत्य-तथ्यको आधारमा योजनाबद्ध तरिकाले लेखनीको माध्यमबाट उजागर गर्नु त्यति सजिलो काम होइन । अनुसन्धान कै माध्यमबाट कुनै पनि विषयमा नयाँ कुरा प्राप्त हुन्छ अर्थात् विषयगत जानकारी मिल्दछ । यसका साथै कतिपय अवस्थामा पहिले प्रकाशमा आइ सकेका गलत कुराहरूलाई प्रमाणका आधारमा सच्याउन सकिन्छ । अनुसन्धानलाई तथ्यपूर्ण तथा व्यवस्थित रूपले तयार पार्नका लागि अनुसन्धान प्रस्तावको अत्यन्त आवश्यकता पर्दछ । आफूले अनुसन्धान गर्ने विषयका सामग्रीहरू के के हुन्, कहाँ कहाँ पाइन्छन्, कस्ता-कस्ता स्रोतको प्रयोग गर्नु पर्दछ, सामग्री संकलन गर्ने विधि के-के हुन्, कस्तो ढाँचा प्रयोग गर्दा सामग्री संकलन गर्न सकिन्छ, तथ्याङ्क विश्लेषण कसरी गर्ने, कति समयमा कार्य सम्पादन गर्ने आदि धेरै विषयमा शोधार्थी सचेत रहनु पर्दछ । माथि उल्लेखित विभिन्न बुँदाहरूमा केन्द्रित रही विभागले उपलब्ध गराएको अनुसन्धान ढाँचाको आधारमा आफ्नो अनुसन्धान प्रस्ताव तयार गर्नु पर्दछ । अनुसन्धान प्रस्ताव तयार पारिसकेको अवस्थामा अनुसन्धाताले त्यससँग सम्बन्धित एक चौधौँ काम सके सरह हुन जान्छ ।

जुनसुकै पनि कार्यलाई वैज्ञानिक रूपमा सम्पन्न गर्न निश्चित प्रकृया अपनाउनु पर्दछ । अझ अनुसन्धान जस्तो गरिमामय विषय जसका माध्यमबाट समाजले सो विषयबारे विश्लेषण सहितको तथ्यपूर्ण जानकारी प्राप्त गर्दछ त्यस्तो विषयलाई सिलसिलापूर्ण तरिकाले व्याख्या गरी बीट मार्नका लागि निश्चित ढाँचा तथा प्रकृया पु-याउनु अत्यन्त आवश्यक हुन्छ जसले गर्दा अनुसन्धातालाई आफ्नो उद्देश्यमा पुग्ने आधार प्राप्त हुन्छ । जुनसुकै पनि विषयको बारेमा अनुसन्धान प्रस्ताव तयार पार्न निम्न लिखित विभिन्न बुँदाहरूमा आधारित रहनु पर्दछ ।

१) परिचय - (Introduction)

अनुसन्धान प्रस्तावको पहिलो महत्वपूर्ण बूँदा अनुसन्धान परिचय हो । जसमा विषयको पृष्ठभूमि तथा अनुसन्धानको आवश्यकताको बारेमा समेत प्रष्ट पार्नु पर्दछ । (तर धेरै लामो विवरण भने होइन) उदाहरणका लागि "नेपालका वैष्णव मूर्तिहरू" शिर्षकलाई अनुसन्धानको विषय बनाइयो भने नेपालमा प्रचलित वैष्णव सम्प्रदायलाई पृष्ठभूमिको रूपमा प्रस्तुत गरी यस बारे अनुसन्धान गर्न किन आवश्यक भयो, त्यसको आवश्यकता बारे उजागर गर्नु पर्दछ । अझ शोध शिर्षकले ओगटेको क्षेत्रबारे छोटो परिचय दिनु पर्दछ ।

२) समस्या कथन - (Statement of Problem)

अनुसन्धान प्रस्तावको दोस्रो महत्वपूर्ण बूँदाको रूपमा समस्या कथन पर्दछ, यसैमा अनुसन्धानको मूलभूत समस्या रहेको हुन्छ । यस बूँदामा अधिकांश विद्यार्थीहरू अलमलिएको पाइन्छ । कतिपयले यसमा आफूले अनुसन्धानमा भोगेका समस्याहरू उल्लेख गरेका हुन्छन् त्यो ठिक होइन वास्तवमा समस्या कथन भनेको आफूले अनुसन्धान गर्न लागेको विषयका समस्याहरूलाई राम्रोसँग प्रष्ट पार्नु हो । अनुसन्धान समस्याको रूपमा रहेका मूलभूत प्रश्नहरूमा आधारित रहेर अनुसन्धाताले आफ्नो कार्य अधि बढाउनु पर्दछ । अन्ततः अनुसन्धानको उपलब्धि सोही समस्याको रूपमा रहेको प्रश्नको उत्तर पनि हुने गर्दछ । समस्याको समाधानको लागि अनुसन्धाताले विभिन्न स्रोतहरूको प्रयोग गरी सो बारे सत्य-तथ्य सहितको आफ्नो व्याख्या र विश्लेषण गर्नु पर्दछ र सो व्याख्या र विश्लेषण सहितको निष्कर्ष नै अनुसन्धानको सार हुन जान्छ । तसर्थ यसबारे अनुसन्धाता गम्भिर बन्नै पर्दछ ।

३) अनुसन्धानका उद्देश्यहरू - (Objective of the research)

अनुसन्धानका समस्यासँग घनिष्ठ सम्बन्ध राख्ने अंग उद्देश्य हो । समग्र अनुसन्धानको मूल समस्याको उत्तर नै यसको आधारमा प्राप्त गर्न सकिने हुँदा उद्देश्यलाई बूँदागत रूपमा प्रष्टयाउनु पर्दछ । बूँदाहरूलाई सामान्य वाक्यको रूपमा पनि राख्न सकिन्छ । यो काम आफूले छानेको विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक, लेख - रचना आदिको अध्ययन पश्चात् गर्दा अझ राम्रो हुन्छ । जसलाई सबैले बुझ्नेगरी प्रस्तुत गर्नु पर्दछ वा बुझ्न सहज हुनेगरी प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । उदाहरणका रूपमा नेपालका वैष्णव मूर्तिहरूको बारे अनुसन्धान गर्न

चाहेको अवस्थामा नेपालका वैष्णव मूर्तिहरुको परिचय लगायत काठमाण्डौ उपत्यकाका विभिन्न स्थानका पर, व्यूह तथा विभव मूर्तिहरुको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्ने विषयलाई बुँदागत रुपमा उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्छ ।

४) पूर्व साहित्य समीक्षा - (Review of Literature)

अनुसन्धान प्रस्तावको तेश्रो महत्वपूर्ण अंग रुपमा पूर्व साहित्य समीक्षा पर्दछ । वास्तवमा आफ्नो अनुसन्धानको अवधारणा (concept) तयार पार्न, अनुसन्धानको आधार पत्ता लगाउन देखि समस्याको पृष्ठभूमि तयार पार्न, परिकल्पनालाई साकार पार्न, समस्यालाई परिभाषित गर्न तथा अध्ययनमा हुने त्रुटिलाई समेत कम गर्न यसको ज्यादै आवश्यकता पर्दछ । अनुसन्धाताले सकेसम्म बढी आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचना, विश्वकोष आदि अध्ययन गर्नु पर्दछ, जसले गर्दा पहिलो अनुसन्धाता वा अरुले खोजी गरि सकेको विषय वा पक्ष भन्दा फरक पक्षमा अग्रसर भै विषयगत अधुरो पक्षलाई उजागर गर्न मद्दत पु-याउछ । त्यति मात्र नभै आफ्नो खोजको दौरानमा पूर्व अनुसन्धाताका कतिपय कुरालाई गलत साबित विषयगत पूर्णता प्रदान गर्न मद्दत मिल्छ ।

५) परिकल्पना - (Hypothesis)

अनुसन्धान गरिने विषयमा अनुमान गरिएको मान्यताको रुपमा परिकल्पनालाई बुझ्नु पर्दछ । परिकल्पनामा परीक्षणको आवश्यकता पर्दछ । अनुसन्धान क्रममा प्राप्त तथ्यहरुको आधारमा परिकल्पनालाई परीक्षण गरी मान्यता प्राप्त सिद्धान्त निर्माण गरिन्छ । तसर्थ परिकल्पना एक अस्थायी मान्यता मात्र हो जसले कुनै पनि विषयसँग सम्बन्धित तथ्यहरुलाई वैज्ञानिक ढंगमा प्रस्तुत गर्न सहयोग पु-याउँछ । प्रयोगात्मक अनुसन्धानमा परिकल्पना अनिवार्य हुन्छ । सिद्धान्त निर्माण गरी तथ्यसँग नदाजिने तथा सामान्य सिद्धान्तलाई आधार मानेर पुरा गरिने अनुसन्धानमा परिकल्पनाको आवश्यकता नै हुँदैन ।

६) अनुसन्धानको क्षेत्र - (Scope of the research)

आफ्नो अनुसन्धान प्रस्तावमा अनुसन्धानकर्ताले आफूले अध्ययन गर्ने विषयको स्वरूप, फैलावट तथा विषयवस्तुको गहिराईको बारेमा प्रष्टसंग उल्लेख गर्नु पर्दछ। क्षेत्र प्रष्ट नगरी अनुसन्धानमा लाग्दा कहिलेकाँही बर्हकिने डर हुन्छ। तसर्थ प्रष्टसंग अनुसन्धान प्रस्तावमा अनुसन्धानको क्षेत्र तोक्नु पर्दछ।

७) अनुसन्धानको सीमा - (Limitation)

अनुसन्धान प्रस्तावमा सीमा तोक्नु पर्ने हुन्छ। आफ्नो अनुसन्धान जुन क्षेत्रसंग सम्बन्धित छ त्यसको क्षेत्र प्रष्टयाई सीमा तोक्नु पर्दछ। सीमा नतोकी अनुसन्धान गर्दा त्यसको आवश्यक विषयवस्तुले स्थान नपाउने हुँदा सीमालाई पनि प्रस्तावमै उल्लेख गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको हुनु पर्दछ। सीमा तोक्दा भौगोलिक तथा विषयगत सीमा प्रष्ट रूपमा उल्लेख गर्नु पर्दछ।

८) अनुसन्धानको महत्त्व - (Importance of the research)

अनुसन्धानको उद्देश्यसंग यो बूँदा पनि सम्बन्धित छ। उद्देश्यमा 'यो' उद्देश्यले अनुसन्धान गरिएको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिन्छ भने महत्त्वमा यस कारणले यो अनुसन्धानको महत्त्व छ भनी प्रष्ट पार्ने काम हुन्छ।

९) अनुसन्धानको औचित्य - (Justification of the research)

अनुसन्धान प्रस्तावमै यसलाई पनि समावेश गर्नु पर्ने प्रावधान राखिएको छ। कुनै पनि अनुसन्धान गर्नुको औचित्य बारे अनुसन्धाताले प्रष्ट पार्नु पर्ने भएको कारण प्रस्तावमा नै यसलाई समावेश गरिएको हो।

१०) अनुसन्धान पद्धती - (Research methodology)

कुन-कुन विधिको प्रयोग गरी अनुसन्धान गर्ने हो अर्थात आफूले रोजेको विधि बारे अनुसन्धान प्रस्तावमा नै उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्छ। पुस्तक अध्ययन, सम्बन्धित क्षेत्रको स्थलगत अध्ययन वा अहिलेको विद्युतीय संचार माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिने सामाग्री लगायत पुस्तक, लेख-रचना आदिमा प्रकाशित, अप्रकाशित सामाग्री, गोष्ठी, सेमिनारमा

प्रस्तुत गरिएका गोष्ठी-पत्रहरू, विभिन्न हस्तलिखित ग्रन्थहरू आदि विषय हेरी विभिन्न हुन सक्छन् तिनीहरूको स्पष्ट उल्लेख अनुसन्धान पद्धतिमा नै समावेश गर्नु पर्ने हुन्छ ।

११) अध्याय विभाजन - (Chapterization)

अनुसन्धानको मूल भाग यस अन्तरगत पर्दछ । यसैमा के कती परिच्छेद राख्ने, त्यसका शिर्षकहरू के के हुन सक्छन् आदि कुराहरू सिलसिला मिलाएर राख्ने काम हुन्छ जसअन्तर्गत परिचय, उद्देश्यका बूँदा अनुरूपका परिच्छेदहरू र अन्तमा उपसंहारलाई कमबढ रूपमा समावेश गर्नु पर्दछ ।

१२) समय सीमा - (Time limitation)

कुनै पनि विषयमा अनुसन्धान गर्दा समय सीमा पनि तोक्नु पर्ने हुन्छ । यसको मूल कारण यो छ की एक त समय सीमा तोकिएन भने अनुसन्धान धेरै लामो समयसम्म नसकिने हुन्छ । तसर्थ कति समयमा काम सक्ने हो, त्यसको विवरण समेत यसैमा दिनु पर्दछ । उदाहरणका लागि निम्नानुसारको कार्यतालिकालाई प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

कामको तालिका -

आफूले अनुसन्धान गर्ने विषयसँग सम्बन्धित पुस्तक, पत्र-पत्रिका आदि अध्ययन	२ महिना
स्वतन्त्र अध्ययन	१५ दिन
अन्तरवार्ता, फोटो संकलन आदि	७ दिन
सम्बन्धित व्यक्तिसँगको अन्तरवार्ता	७ दिन
सामाग्री वर्गीकरण	१५ दिन
प्रथम लेखन कार्य	१ महिना
शोध-पत्रलाई अन्तीम रूप प्रदान	१ महिना
अनुसन्धानपत्र टडकन, वाईन्डिङ्ग आदि तथा अनुसन्धान-पत्र सम्बन्धित विवरण प्रस्तुती	५ दिन
जम्मा -	६ महिना

अनुमानित खर्च विवरण (Budget)

सामाग्रि संकलन खर्च	रु. ३,०००/-
यातायात	रु. २,०००/-
फोटो	रु. २,०००/-
टाइप	रु. ७,०००/-
बाइन्डिङ्ग गाता खर्च	रु. ५,०००/-
विभागमा बुझाउनु पर्ने दस्तुर	रु. २,०००/-
अन्य	रु. ५,०००/-
जम्मा	रु. २६,०००/- मात्र

सन्दर्भ सामाग्री

दाहाल, पेशल, र खतिवडा, सोम, (वि.सं.२०६५), अनुसन्धान पद्धती, काठमाण्डौ: एम के.पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स ।

पौड्याल, वीणा, (वि.सं.२०६१), अनुसन्धान प्रस्ताव : मुख्य विशेषता र महत्व, गोष्ठी पत्र, ने.इ.सं.पु. केन्द्रीय विभाग, ।

नेपाली बृहत शब्दकोष, (वि.सं.२०५५), काठमाण्डौ : राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

रेग्मी, दिनेशचन्द्र, (एन्.डि.), रिसर्च इन कल्चर, गोष्ठी पत्र, कीर्तिपुर: ने.इ.सं.पु. केन्द्रीय विभाग ।

शर्मा, एम. र लुईटेल, के., (वि.सं.२०५५), शोधविधि, काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन ।

सिवाकोटी, जि. र चौलागाई, टी., (वि.सं.२०५४), अनुसन्धान पद्धतिको परिचय, काठमाण्डौ: पाठ्य सामाग्री पसल ।

Ackoff, R. L. (1961). *The design of social research*. Chicago: University of Chicago Press.

Bailey, K. D. (1958). *Methods of social research*. New York: John Eiley and Sons.

- Gopal, M.H. (1999). *An introduction to research procedure in social sciences*. Bombay: Asia Publishing House.
- Hornby, A.S. & Cowie, A.P. (1984). *Oxford advanced learners dictionary of current English*. London: Oxford University Press.
- Kothari, C.R. (2000). *Research methodology- methods and techniques*. New Delhi: Wishwa Prakashan.

वैदिक वास्तुकार विश्वकर्मा : एक सांस्कृतिक प्रसङ्ग

प्रा. डा. वीणा पौड्याल

अष्टवसु मध्ये एक प्रभास र बृहस्पतिकी बहिनी भुवनाका सन्तान हुन विश्वकर्मा । विश्वकर्मा, त्वष्टा, भूर्भुव, भुवनेश, स्वर्गदेव आदि नामले पनि यिनलाई सम्बोधन गरिन्छ ।

आमा- भुवना, योगसिद्धा, वरस्त्री

बाबु- प्रभास, वसु, (अष्टवसुमध्ये एक) भुवन, सुधन्वा

सन्तान- सज्ञा (सूर्यकी पत्नी), मनु, माया, त्वष्टा, शिल्पी र विश्वज्ञ

१) छोरा - नल, अजैकपाद, अहिर्बुध्न्य, त्वष्टा र रुद्र ।

२) छोरा - मनु, माया, त्वष्टा, शिल्पी र विश्वज्ञ

छोरी- सज्ञा, चित्राङ्गदा, सुरूपा, वरहीसमति

योगदान :

विश्वकर्मा देवताहरुको निर्देशन अनुसार घर, दरवार, पुर, बगैँचा, गरगहना र आन्तरिक सजावट तुरुन्तै गर्न सक्ने वास्तुकार थिए । यिनका अदभूत रचना थुप्रै छन् । श्रीकृष्णको निर्देशानुसार द्वारका, पानीभिन्न वरुणको दरवार, लङ्का, आत्रेय ऋषिको लागि स्वर्ग नगरीको निर्माण, पुष्पक विमान र अरु देवताहरुको रथको निर्माण र साजसज्जा यिनले गरेका थिए ।

वैदिक वास्तुकार विश्वकर्मा : एक सांस्कृतिक प्रसङ्ग

प्रा. डा. वीणा पौड्याल

अष्टवसु मध्ये एक प्रभास र बृहस्पतिकी बहिनी भुवनाका सन्तान हुन विश्वकर्मा । विश्वकर्मा, त्वष्टा, भूर्भुव, भुवनेश, स्वर्गदेव आदि नामले पनि यिनलाई सम्बोधन गरिन्छ ।

आमा- भुवना, योगसिद्धा, वरस्वी

बाबु- प्रभास, वसु, (अष्टवसुमध्ये एक) भुवन, सुधन्वा

सन्तान- सजा (सूर्यकी पत्नी), मनु, माया, त्वष्टा, शिल्पी र विश्वज्ञ

१) छोरा - नल, अजैकपाद, अहिबुध्न्य, त्वष्टा र रुद्र ।

२) छोरा - मनु, माया, त्वष्टा, शिल्पी र विश्वज्ञ

छोरी- सजा, चित्राङ्गदा, सुरूपा, वरहीसमति

योगदान :

विश्वकर्मा देवताहरुको निर्देशन अनुसार घर, दरबार, पुर, बगैँचा, गरगहना र आन्तरिक सजावट तुरुन्तै गर्न सक्ने वास्तुकार थिए । यिनका अदभूत रचना थुप्रै छन् । श्रीकृष्णको निर्देशानुसार द्वारका, पानीभिन्न वरुणको दरबार, लङ्का, आत्रेय ऋषिको लागि स्वर्ग नगरीको निर्माण, पुष्पक विमान र अरु देवताहरुको रथको निर्माण र साजसजा यिनले गरेका थिए ।

मन्दिर :

नेपालमा विश्वकर्माका प्राचीन मन्दिरहरूछैनन् । गोकर्णेश्वर महादेवको मन्दिरको प्रांगण र पशुपति मन्दिरको टुंडालमा विश्वकर्माका मूर्तिहरूछन् ।

स्वरूप:

त्रिनेत्र चार बाहु, फित्ता (टेप), डोरी, कमण्डलु, पुस्तक आदि आयुधहरूहातमा लिएका छन् ।

प्रमुख निर्माण-

इन्द्रको अमरावति, इन्द्रवन, कृष्णको द्वारका, सुनको लंका, हस्तिनापुर, पुष्पक विमान र अन्य विमानहरू, पुलहरू, यन्त्रहरू, यमको दरवार र अप्सरातिलोत्तमा आदि ।

पृष्ठभूमि:

पूर्वीय संस्कृति र धार्मिक आस्थाअनुसार मानवजीवनको सम्पूर्ण क्रियाकलापमा नवग्रहले आफ्नो प्रभाव पारेको हुन्छ भन्ने सामुद्रिक र ज्योतिषशास्त्रीय कथन छ । मानवजातीले कृषियुगको शुरुवातसंगै स्थायी बसोवासको थालनी गरेपछि विशेषगरी जीवन र जगतलाई हेर्ने विश्वदृष्टिकोणमा नयाँ चिन्तन र मननको योगदान दिएको पौराणिक र पुरातात्विक आधारहरूछन् । आध्यात्मिक जीवनमा मात्र नभई भौतिक जीवनमा पनि ग्रहदशाहरूले चक्रीय सिद्धान्त अनुसार शुभा-शुभ फल प्रदान गरेको हुन्छ भन्ने शास्त्रीय आधार रहेको छ । पूर्वीय संस्कृतिका साधक, चिन्तक, तपस्वी र ऋषीमुनीहरूले आफ्नो अध्ययन, अनुसन्धान र अनुभवको आधारमा मठ, मन्दिर, किल्ला, गढी, राजप्रसाद, दरवार भवन आदि निर्माण गर्दा पालना गर्नुपर्ने विशेष नियमहरूको प्रतिपादन गरेका छन् जसलाई पौराणिक ग्रन्थहरूमा वास्तुशास्त्र वा वास्तुदर्शन भन्ने गरिएको जानिन्छ । वास्तुदर्शनले निर्दिष्ट गरेको सिद्धान्त अनुसार राजदरवार, किल्ला लगायतका भवनादिहरूको निर्माण गरेमा राजा, राज्य र समग्र जनताहरूको जीवन सुखि, सन्तुष्टि र समृद्ध हुने वास्तुशास्त्रीय दार्शनिक आधार छ ।

शब्दकोश अनुसार वासस्थान सम्बन्धी कलालाई वास्तुकला र त्यसको बारेमा जानकारी प्रदान गर्ने शास्त्रलाई वास्तुशास्त्र भनिन्छ । संस्कृत भाषाको वस् धातुबाट वास्तुशास्त्रको उत्पत्ति भएको हो, जसको अर्थ वासस्थान भन्ने जानिन्छ । मानिस बस्ने घर, राजा-महाराजाहरूको दरबार, देवीदेवताको मन्दिर, स्तूप, विहार, आदि वास्तुकला अन्तर्गत पर्दछन् । सनातनी धर्मावलम्बीहरूको अनुसार पौराणिक ग्रन्थमा ६४ जना वास्तुविदको नाम उल्लेख छ (पौड्याल, वि.सं. २०६७) । विश्वकर्मा र मयका थुप्रै चेलाहरू प्रसिद्ध वास्तुविदको रूपमा शास्त्रमा वर्णित छन् । मन्दोदरी (रावणकी पत्नी) का बाबु मय देवता, दानव र मानव सबैको घर, ठूला-ठूला पुरका योजनाकार र निर्माता थिए । संज्ञा (सूर्यकी पत्नी) का बाबु विश्वकर्मा त अब्बल दर्जाका वास्तुकार नै थिए ।

सिद्धहस्त वास्तुकारको रूपमा विश्वकर्माको उल्लेख शास्त्रहरूमा गरिएको छ । समाजमा सूत्रग्राही (इञ्जिनियर/ओभरसियर), वर्धकी (चित्र बनाउने), तक्षक (काष्ठकलाको काम गर्ने) सबैलाई नमन र आदर गर्ने गरिन्थ्यो । सनातनी धर्मावलम्बीहरूले आफ्ना शास्त्रमा स्थपति (वास्तुकार) लाई भगवानकै दर्जा दिएका छन् । मेच, सोफा, खाट, दराज, पिंजडा जस्ता फर्निचर, नगरयोजना, बगैचा, पोखरी, झरना, एवम् मन्दिर, विहार, घर, दरबार, पार्टी पौवा सबै नै वास्तुको विविध प्रकारमा पर्दछन् ।

विश्वकर्मांले इन्द्रलाई विजय नामको धनु निर्माण गरेर दिएको वर्णन महाभारतको कर्णपर्वमा उल्लेख गरिएको छ । विष्णुपुराणमा महाविष्णुको शिर काटिए पछि विश्वकर्मांले घोडाको टाउको काटेर जोडेको वर्णन छ । विष्णुको घोडाको टाउको भएको हयग्रीव स्वरूपले नै हयग्रीव नामक राक्षसको वध गरेको पौराणिक कथन पाइन्छ । विश्वकर्मांको अद्भूत कार्यको वर्णन रामायण र महाभारतमा प्रशस्त छ । बाल्मिकी रामायणको अयोध्याकाण्डमा ऋषि भारद्वाजले भरतलाई जंगलमा गरेको स्वागत, सत्कार र चौरासी व्यञ्जनको भोजमा विश्वकर्मांको उपस्थिति थियो ।

महाभारतको विराटपर्वमा पाण्डवहरूको गुप्तवासको वर्णन छ । अर्जुनले कौरवहरूसंग युद्ध गर्दा विचित्र विविध कला कौशल देखाएका थिए, जसमध्ये विश्वकर्मांको सहयोगले रथलाई जमिनमाथि लगेर अर्थात् उडाएर अर्जुनले युद्धमा विजय प्राप्त गरेका थिए (मणी, १९९३) । प्रसिद्ध पुष्पक विमानका निर्माता पनि विश्वकर्मा नै हुन् । यिनले ऋषि आत्रेयलाई

नयाँ स्वर्गको निर्माण गरिदिएका थिए । अप्सराहरूमध्ये सबैभन्दा सुन्दरी तिलोत्तमालाई पनि विश्वकर्माले नै बनाएका थिए (मणी, १९९३) ।

उत्तररामायणमा विश्वकर्माको सुन्दर योजनाद्वारा निर्मित सुनको लङ्काको वर्णन छ । विश्वकर्माले ब्रम्हाको आज्ञाले लङ्कालाई शहरको रूपमा निर्माण गरे । महाभारतको सभापर्वमा उल्लेख भए अनुसार यमको दरवारका निर्माता पनि विश्वकर्मा नै थिए (मणी, १९९३) । ठूलो, फराकिलो ठाउँमा रावणको दशतले दरवार र आठजना मन्त्रिहरूको नौतले भवन बस्तीवरिपरि मिलाएर बनाइएको थियो । यो ब्रम्हाण्डको नवग्रह जस्तै देखिन्थ्यो - रावणको महलको दृश्य । कम्बरामायणमा सूर्यदेवले लङ्का नजिकै पुगेपछि आफ्नो मार्ग परिवर्तन गर्ने कुरा बताइएको छ । लङ्का शहरमा बालुवाको एउटा कण पनि थिएन । यसबारे पनि पुराणमा गरुड र उनले स्वर्गबाट ल्याएको अमृत बारे वर्णन छ । गरुडले अमृत ल्याउने क्रममा कश्यप ऋषिको आश्रम नजिकैबाट ठूलो कछुवा र हात्ती खानको लागि ल्याएका थिए । गरुड बसेको हाँगा भाँचिएर समुद्रमा खस्यो र त्यही माथि लङ्का शहरको निर्माण भएको मानिन्छ (मणी, १९९३) । एकपल्ट इन्द्रसँग भृगुडा पर्दा विश्वकर्माले ईखै ईखले तीनवटा टाउको भएको विश्वरूपको उत्पत्ति गरेका थिए (पौड्याल, वि.सं. २०६७) । वाल्मिकी रामायणको किष्किन्धाकाण्डमा सीता खोज्न गएका बानर फौज र हनुमानले प्रवेश गरेको गुफाको वर्णन छ । गुफाभित्रको महलको संरक्षण गर्न बसेकी स्वयम्भूभाले हनुमानलाई मयको बारेमा बताउँदा मयासुर दानव शिरोमणिका विश्वकर्मा थिए भनेर प्रशंसा गरेकी छन् (शर्मा, वि.सं. २०३३) । यसरी मय दानवको कामको प्रशंसा गर्दा विश्वकर्मासँग दाँजेको बाटै उनको प्रसिद्धि प्रष्ट हुन्छ ।

देवताहरूका विश्वासप्राप्त विश्वकर्माले चौबीसै घण्टा खटेर काम गरेर विश्व ब्रम्हाण्डकै मुहार परिवर्तन गरिदिएकाले पृथ्वीवासीले उनलाई सृष्टिकर्ता ब्रम्हासँग दाँजेर मूर्तिहरू निर्माण गरेर पूजा थाले । चार हात भएका विश्वकर्माको वाहन हात्ती र राजहाँस बनाइन्छ । विश्वकर्मा र शक्ति गायत्री देवीको चित्र र मूर्ति एकल रूपमै बनाउने प्रचलन बढी छ ।

विश्वब्रम्हाण्डका प्रमुख रचयिता विश्वकर्माको सिद्धहस्तकलाको वर्णन ऋग्वेदमा पनि पाइन्छ । ब्रम्हा, पुरुष र विश्वकर्माको अवधारणा वेद, उपनिषद् र पुराण हुँदै आधुनिककालसम्म

आइपुगेको देखिन्छ । माटो, ढुङ्गा, काठ, धातु र विभिन्न बहुमूल्य रत्नहरूमा काम गरेर जीवन्त बनाउने सम्पूर्ण कर्मीहरूका आराध्यदेव विश्वकर्मालाई प्रमुख देवको रूपमा पूज्दछन् ।

वेदमा स्वयम्भू भनिएका विश्वकर्माका अतुलनीय निर्माणहरू थुपै छन् । स्वयम्भू मानिएका विश्वकर्मा अज हुन् तर पनि उत्पत्ति दिन भनेर ऋषिपञ्चमी र कन्या सक्रान्तिका दिन मनाउने चलन नेपाल र भारतको उत्तर प्रदेशमा पाइन्छ । कला सृजना गर्ने आ-आफना औजारसगै विश्वकर्मा एकल वा देवी गायत्रीसंग मूर्ति र चित्रमा षोडशोपचार विधिबाट पूजा गर्ने चलन छ । कल-कारखानामा विश्वकर्माको पूजा आराधना विशेष रूपमा गरिन्छ ।

शाश्वत सत्यको रूपमा ऋग्वेदमा वर्णित विश्वकर्माको नाभिबाटै ब्रम्हाण्डको उत्पत्ति भएको मानिन्छ । यजुर्वेदको पुरुषशुक्तमा पनि यही सार पाइन्छ । पौराणिक समयमा विकसित भएर निर्माण गरिएका पद्मनाभका मूर्तिहरूमा यही विचारधारा अभिव्यक्त भएको देखिन्छ । परब्रम्हको मान्यतामा विश्वकर्मालाई पुज्याइएको छ । स्वयम्भू विश्वकर्मालाई उनले निर्माण गरेको ब्रम्हाण्डको लागि मात्र हैन विभिन्न परिस्थितिमा उनले गरेको त्यागको लागि पनि स्मरण गरिन्छ । इन्द्रको वैजयन्त सभा, लङ्का, पाण्डवहरूको दरवार, पुष्पक विमान र विभिन्न प्रसिद्ध रथहरू एवम् हतियार निर्माण गरेको उल्लेख शास्त्रहरूमा पाइन्छ (Kramrisch, 1996) । विश्वकर्मालाई सरस्वती र गायत्री दुबैको साथ र कृपा प्राप्त भएको थियो । विष्णु, शिव, ब्रम्हा र अरु देवताहरूले आफ्नो शक्ति विश्वकर्मालाई प्रदान गरेर आफूहरू उनको आयुध बनेर सहयोग प्रदान गरेका थिए (Ions, 1983) ।

निर्गुण र निराकार विश्वकर्मा मेरु पर्वतभन्दा पनि अग्ला छन् । उच्च आसनमा बसेका विश्वकर्माले बहुमूल्य रत्नको माला, चुरा, बाजुबन्द, कानमा कुण्डल र पहेंलो बस्त्र लगाएको वर्णन छ । बादल नै वाहन भएका विश्वकर्मालाई प्रजापति र हिरण्यगर्भ पनि भनिन्छ ।

यज्ञद्वारा विश्व ब्रम्हाण्ड सृष्टि गर्ने विश्वकर्मा प्रथम यज्ञकर्ता पनि हुन् । कल्पवृक्ष समान भै यिनले भक्तहरूका इच्छा र आकांक्षा पनि पूर्ति गर्दछन् । ज्ञान र कर्मयोगका विज्ञ यिनले महत्वपूर्ण दैवीय वस्तुहरू उत्पत्ति गरेका छन् । यज्ञद्वारा विश्वब्रम्हाण्डको श्रृष्टि गर्ने भएकोले सनातनी धर्मावलम्बिहरूले वैदिक समयमा यज्ञ र प्रकृतिपूजा मात्र गर्दथे । कार्तिकेयले बोक्ने सुरो, शिवले बोक्ने त्रिशुल र विष्णुको सुदर्शन चक्र आदि सबै नै

विश्वकर्मांले सूर्यलाई घोटदा निस्केको चमक धुलोबाट निर्माण गरेका थिए (पौड्याल, वि.सं. २०६२)। बराह-मिहिरले बृहदसहितामा ३ जना वास्तुविदहरूविश्वकर्मा, मय र कामको नाम उल्लेख गरेका छन्। ब्रम्हाको चिन्तन र विश्वकर्माको कार्य बाटै ब्रम्हाण्डको निर्माण भएको पाइन्छ। इन्द्रध्वजको सजावट गर्ने क्रममा उपहाररूपप्रदान गर्दा विश्वकर्मांले सबैभन्दा पहिला अशोक फूल जस्तै रातो गहना प्रदान गरेको बाटै देवताहरूमा उनको मर्यादाक्रम सबैभन्दा पहिलो रहेको प्रष्ट हुन्छ (Ions, 1983)। विश्वकर्मांलाई यज्ञ गर्ने पुरोहित भनिएको छ। संपूर्ण वस्तुका जन्मदाता र पालनकर्ता विश्वकर्मांले आँखा खोल्दा श्रृष्टि र बन्दगर्दा अन्त्य हुने विश्वास गरिन्छ।

कश्यपशिल्प ग्रन्थमा विश्वकर्मांलाई गर्ने ध्यानको वर्णन छ (Swami, n.d.)। विश्वकर्माको विविध स्वरूप र कार्यको उल्लेख कश्यपशिल्प ग्रन्थमा गरिएको पाइन्छ। विश्वकर्माको पाँचवटा मुहारबाट पाँच वेद उत्पत्ति भएको मानिन्छ। सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष र ईशान नामका मुहारका स्वरूप र कार्यहरूविविध छन्। सद्योजात बाट उत्पत्ति भएका मनु ब्रम्हालाई सबैभन्दा जेठो मानिन्छ। सेतो रङ्गका मनु ब्रम्हा ऋग्वेदका स्वामी हुन, उनलाई आदिशक्ति सहित सम्मान गरिन्छ। फलामका कलाकृतिका निर्माणकर्ता, पूर्व दिशाका मालिक र उनको बाहन कालो बादल हो। वामदेवबाट उत्पत्ति भएका दोस्रो ब्रम्हा माया हुन्। नीलो रङ्गका पराशक्ति सम्पन्न मायाबाटै यजुर्वेदको उत्पत्ति भएको हो। यज्ञ वेदीको चारै कुनामा मालिक, ब्रम्हामायालाई सनातन र विष्णु पनि भनिन्छ। दक्षिण दिशाका मालिक काष्ठकलाका निर्माणकर्ताले हामी सबैको रक्षा गरुन् भन्ने भाव शास्त्रमा पाइन्छ (Swami, n.d.)।

तेस्रो ब्रम्हा धातुकलाका निर्माणकर्ता हुन। विश्वकर्माको अघोर मुखबाट यिनको उत्पत्ति भएको हो। गाडा रातो रङ्गको त्वष्टा ब्रम्हा सामवेदका स्वामी मानिन्छन्। पश्चिम दिशाका स्वामी यिनी तामा र काँशका कलाकृतिका जन्मदाता पनि हुन। चारौँ ब्रम्हा उत्तर दिशाका मालिक हुन्। अथर्ववेदका स्वामी यिनलाई संबोधन गर्दा इन्द्र पनि भनिन्छ। प्रस्तरकलाका निर्माणकर्ता विश्वकर्माको तत्पुरुष मुहारबाट उत्पत्ति भएका शिल्पी ब्रम्हा हुन्। उनको कलाकृतिलाई पेशा बनाउने जमात आज पनि विशाल छ।

विश्वकर्माको इशान मुहारबाट विश्वजः ब्रम्हा उत्पत्ति भए । सुनीलो रंगका ब्रम्हा आकाशका स्वामी हुन् । त्यसैले यिनलाई सुपर्ण र सूर्य पनि भनिन्छ । पहेंलो बादलमा बस्ने यिनी पाचौं वेद प्रनभ वेदका जन्मदाता हुन् (श्रीवास्तव, वि.सं. २०३१) । स्वर्णशिल्प अर्थात् सुनका कला कृतिका जन्मदाता, निर्माणकर्ता विश्वजः ब्रह्मालाई विश्वकर्मा समुदायले विशेष पुज्दछन् । विश्वकर्माका पाँचजना सन्तान मनु, माया, त्वष्टा, शिल्पी र विश्वजःका सन्तान नै आधुनिक युगमा आएर सुन, तामा, फलाम, ढुङ्गा र काठमा कामगर्ने, शिप देखाउने भएका हुन् भन्ने मान्यता पनि छ । यी पाँच विभिन्न समुदायमा आफैँभित्र मात्रै बिहेवारी चल्दथ्यो की भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ, किनकि आजपनि हाम्रो समाजमा विद्यमान जातिप्रथाभित्र यो कायमै देखिन्छ ।

विश्वकर्माको स्वरूपः ठूलो निधारमा त्रिनेत्र भएका विश्वकर्मालाई गायत्री देवी सगैँ वा एकल रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रचलन छ । २ वा ४ वटा हात भएका उनका चित्र र मूर्तिहरूप्राप्त छन् । जमीन आदि नाप्ने फिता, डोरी, कमण्डलु, पुस्तक वा ज्ञानसुत्रलाई उनको हातमा आयुधको रूपमा देखाइन्छ । कानमा दिव्य कुण्डल, शिरमा मुकुट धारणा गरेका पाको अवस्थाका विश्वकर्माको नजिकै सेतो हाँस पनि बनाउने प्रावधान छ ।

यस्ता स्वरूपको विश्वकर्माको स्मरण, पूजा, कथाश्रवण, यज्ञ, गृहप्रवेश र विवाह आदि संस्कारमा पनि गरिन्छ । वशिष्ठ पुराणमा विश्वकर्माको कार्यको प्रशंसा गरिएको छ । विश्वकर्माले ब्रम्हाले गरेको योजना, कल्पना र सकारात्मक सोचलाई कार्यद्वारा सफलता प्रदान गरे । विश्वकर्माको शिल्पकारिता, आग्नेय कुशलता आदिको अध्ययन र मनन गरेर भरतमुनि आचार्यले आफूले लेखेको पुस्तक नाट्यशास्त्रमा ती रचनाहरूको मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेका छन् । वास्तुशास्त्रका अठार उपदेशकमध्ये विश्वकर्मा प्रमुख मानिन्छन् । विश्वकर्मा गृहवास्तुका भगवान हुन्, त्यसैले वास्तुको नियम पालन गर्दा उनको स्मरण, जप र पूजा गरिन्छ । त्वष्टा नामक प्रजापतिका छोरा विश्वकर्माको अदभूत कारीगरीको वर्णन पुराण, रामायण र महाभारतका विभिन्न काण्ड र पर्वहरूमा पढ्न पाइन्छ । स्कन्दपुराणमा उनको शीपको प्रशंसा गरिएको छ । (विश्वकर्मा भवत्पूर्वब्रम्हस्तवपराफमुख)

त्वष्टःप्रजापतेपुत्रोनिपूर्णसर्वकर्मसु) (स्क.पु.का. र कंठ ६-२)

ऋग्वेदमा यिनलाई सृष्टिकर्ताको रूपमा लिइएको छ । यिनको स्वरूपको वर्णन गर्दै यिनलाई पिता शब्दद्वारा सम्बोधन गरिएको छ । ऋग्वेदमा विश्वकर्माको सृष्टिकार्यसँगै उनले गरेको यज्ञको रक्षाबारे वर्णन गरिएको छ । ऋग्वेदमा विश्वकर्मालाई जसरी सृष्टिको कारकतत्व मानिएको छ त्यसरी नै पौराणिक कालमा उनलाई शिल्पकलाका ज्ञाता र सुन्दर सृजनाका कारकतत्व मानिएको देखिन्छ । मत्स्य पुराणमा विश्वकर्मालाई वास्तुशास्त्रका उपदेशक भनिएको छ । विश्वकर्मालाई जगन्नियन्ता, विराट, विष्णु, शिव, त्वष्टा, तक्ष्मा, नारायण, विश्वरूप, कश्यप, वाचस्पति, हिरण्यगर्भ, जगद्गुरु, शिल्पाचार्य आदि नामले पनि शास्त्रहरूमा संबोधन गरिएको छ । विश्वकर्मालाई सर्वव्यापक, सर्वज्ञ, शक्ति सम्पन्न र अनन्त भनिएको छ । यजुर्वेदका ऋचामा यिनलाई जगत, सर्वज्ञ, उत्पादक, विविध विज्ञानयुक्त, सर्वव्यापक, गगनवत्, विकारहीन, अक्षोम्य, सर्वाधिकरण, सम्यक, संसारका धाता, सर्वोत्कृष्ट औ सम्पूर्ण प्राणीका पाप तथा पुण्यलाई देख्ने भनी वर्णन गरिएको छ । स्कन्दपुराणमा प्रष्टसंग विश्वकर्मालाई ब्रम्हाको दोस्रो स्वरूपको रूपमा वर्णन गरिएको छ । ब्रम्हा र विश्वकर्मा दुवैको स्वरूप र कार्यको अध्ययन गर्दा प्रष्ट रूपमा आध्यात्मिक र भौतिक सृष्टिका कारक तत्वको रूपमा देखिन्छन् । ब्रम्हाले आध्यात्मिक र विश्वकर्माले भौतिक वस्तुको सिर्जना गरेर यो सुन्दर विश्वको पालन र संहार गर्ने जिम्मा विष्णु र महेश्वरलाई दिएको देखिन्छ । ब्रम्हा योजनाकार र विश्वकर्मा शिल्पीको रूपमा कार्यरत देखिन्छन् । विभिन्न शास्त्रमा विश्वकर्माको विविध स्वरूपको वर्णन पाइन्छ । यिनले हातमा लिने आयुधहरूशास्त्र अनुसार फरक फरक छन् । रूपमण्डन अनुसार विश्वकर्माले चारवटा हातमा अक्षमाला, पुस्तक, शप र कमण्डलु धारण गरेका हुन्छन् । त्रिनेत्र भएका विश्वकर्माको नजिकै हाँसको प्रस्तुति पनि आवश्यक मानिन्छ ^{११} । (विश्वकर्मा चतुर्बाहुरक्षमालाञ्चा पुस्तकम् कम्बां (कम्पुं) कमण्डलु धत्वे त्रिनेत्रो हंसबाहनःरूपमण्डन, २ अं १०)

उपसंहारः

देवताका शिल्पीको रूपमा सम्मान गरिएका वैदिक प्राविधिक विश्वकर्मा उनको विशेष कार्यहरूले गर्दा देवतासरह पूजाका योग्य ठहरिए । शिल्पशास्त्रका प्रथम आचार्य देवताहरूका कारीगर विश्वकर्माले तन मन दिएर चौविसै घण्टा खटिएर निर्माण गरेका शहर, दरवार, घर, बगौचा, गरगहना, विमानको प्रशंसा विभिन्न शास्त्रमा गरिएको छ । विश्वकर्मालाई उनको विषयको ज्ञाताको दृष्टिकोणबाट वैज्ञानिक वा विशेषज्ञ भन्नु उचित

र स्वाभाविक नै हो । कुनैपनि क्षेत्रमा व्यापक र गहिरो अध्ययन गरी तिनलाई अझ समृद्ध पार्न नयाँ खोज, अनुसन्धान, प्रयोग आविष्कार र निर्माण गरिरहेका व्यक्तिहरूलाई वैज्ञानिक श्रेणीमा राखिने गरेको छ । विश्वकर्मा पनि वैज्ञानिक हुन् । ऋग्वेदमा यिनलाई सृष्टिकर्ता पिता भनेर संबोधन गरिएको छ । विश्व ब्रम्हाण्डका कालिगढ विश्वकर्मालाई स्मरण गर्ने दिन विविध प्रकारका यन्त्रलाई सर सफाई गरेर फूल, नैवेद्य अर्पण गरेर पूजा गरिन्छ । नक्षत्रदेखि नवग्रह र पृथ्वीमाताको वास्तु मिलाउन विश्वकर्माले वास्तुसिद्धान्तलाई मानव हित र उपयोगिताको लागि कार्यान्वयन गरेकाले उनका सन्तान विश्वकर्मा समुदाय गर्बले विविध शिपमूलक कार्य गरेर शिर ठाडो गरेर बाँचेका छन् । आफ्नै संस्कृति र परम्पराका धनी विश्वकर्मा समुदायको विविध शिपमूलक कार्य अवलोकन गर्न पनि पर्यटकहरू अचेल आउने गर्दछन् ।

कन्दपुराणका नगर खण्डमा विश्वकर्माको वंशजको चर्चा गरिएको छ । मेवाडमा लेखिएको अपराजितपृच्छादे सोधेको प्रश्न उत्तर समावेश छ । लगभग साढे सात हजार श्लोकमा संपुर्ण प्रश्न उत्तर समेटिएको छ । विश्वकर्मा प्रशिद्ध हुँदै गए पछि उनको पाँच स्वरूप, अवतारको वर्णन प्राप्त छ । १. विराट विश्वकर्मा २. धर्मवंशी विश्वकर्मा ३. अंगिरावंशी विश्वकर्मा ४. सुधन्वा विश्वकर्मा ५. भृगुवंशी विश्वकर्मा ।

ब्रजारमा विश्वकर्माका विविध स्वरूपका चित्रहरू पाइन्छन् । पाँचवटा हात्तीमाथि बसेका बाबा विश्वकर्माले एकहातले हत्केलामा पृथ्वीलाई समातेर हथौडा र छिनोले बनाउँदै गरेको दृष्य देखाइन्छ । हात्तीमाथि चढेका विश्वकर्माको चारवटा हातमा धनु, बाण, बन्धरो र तराजु पृष्ठभूमिमा सम्पूर्ण औजारहरू देखाइएको चित्र पनि विश्वकर्मा जयन्तीमा कलकारखानामा टाँसेर पूज्ने गरिन्छ । अधिकांस चित्रमा विश्वकर्मालाई सेतो दारी जुंगा भएको प्रौढ स्वरूपमा देखाइन्छ । उनका चारवटा हातमा कमण्डलु, पुराण, नाप्ने डोरी र स्केल लिएको देखाइन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

पौड्याल, वीणा, (वि.सं. २०६७), वेदपुराणका केहि रत्नहरू, (दोश्रो भाग), ललितपुरः
साभ्ना प्रकाशन ।

..... (वि.सं. २०६२), वेदपुराणका केहि रत्नहरू, ललितपुर : साभ्ना प्रकाशन ।

मणी, वेतम, (१९९३), पौराणिक इन्साइक्लोपेडिया, देल्ही. मोतीलाल बनारसीदास ।
शर्मा, जानकी नाथ, (वि.सं. २०३३), श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, (तृतीय संस्करण),
गोरखपुर ।

श्रीवास्तव, बलराम, (सम्पा), (वि.सं. २०३१), रूपमण्डन, वाराणसी. मोतीलाल
बनारसीदास ।

Ions, V. (1983). *Indian mythology*. Newness Books.

Stella, K., (1996). *The Hindu temple*, Vol. II, Varanasi: Motilal Banarasidas.

Swami, V. (n.d.). Vishokarma craft in early medieval peninsular in India. *Journal of the economic history of the orient*, 548-582.

फलावाङ : विष्मृत इतिहास तर गौरवमय अतित

प्रा. डा. डिल्ली ओली

फलावाङ वाईसे राज्य हो । यो सल्ल्यान जिल्ला अन्तरगत पर्दछ । सल्ल्यान र दाङलाई महाभारत लेक (२०५० मिटर) ले छुट्याएको छ । यही महाभारत लेकको उत्तरपानी ढलोमा फलावाङ राज्यको केन्द्र चैते (१३३० मिटर) पर्दछ । फलावाङ राज्यको केन्द्रको शिर्ष दक्षिणमा थर्कोट (१९८० मि.) भन्ज्याङ छ । यो क्षेत्र प्राचिन खशान र शेषान प्रदेश अन्तरगत पर्दछ । यस कुराको पुष्टि ह्यामिल्टनले पनि गरेका छन् । अझ उनले सल्ल्यानलाई खशान्त भनेका छन् । यसको अर्थ खशहरूको अन्त्य नभएर खश सभ्यता र संस्कृतिको चरम विकास भएको अर्थ हो । फलावाङको ईशान दिशा शेषान प्रदेश हो । यो मगर बाहुल्य क्षेत्र हो । फलावाङसँग जोडिएको बाङको अर्थ मगर भाषामा 'सम्म परेको जमिन' भन्ने हुन्छ र इतिहासमा मगर राज्य पश्चिममा फलावाङसम्म फैलिएको पुष्टि हुन्छ (गुरुङ्ग, वि.सं. २००७, पृ. २३) ।

करिब एघारौँ शताब्दी भन्दा पहिलेको यस क्षेत्रको इतिहास अज्ञात छ । एघारौँ शताब्दी भन्दा पहिले यो क्षेत्रको पूर्वमा विशाल लिच्छवी राज्य व्यवस्था थियो । यहाँको दक्षिण तिर विभिन्न जनपदहरू थिए । उत्तरतिर सामसुङ राज्यको अवसान र तिब्बतको स्थापना भै सकेको थियो । पश्चिमतिर पनि विभिन्न आकार प्रकारका स्थानीय शासन प्रणालीहरू थिए । यसै समयतिर उत्तरमा गुगे र पुरङ राज्यको स्थापना हुनु अथवा नाग र पालवंशीहरूको शासन व्यवस्था स्थापना हुनु, भारतीय भूमिमा मुसलमानको प्रवेश हुनु, केही पछि कर्णाली प्रदेशमा पाल र नाग वंशको एकीकरणबाट खस मल्ल साम्राज्यको स्थापना हुनुले सल्ल्यान क्षेत्रको राज्य व्यवस्था र समाज व्यवस्था सम्भवतः संक्रमणकालीन अवस्थाबाट गुञ्जिरहेको बुझिन्छ ।

यहाँका पुराना बासिन्दाहरुमा मगर, थारु, कुमाल, राजी र बोटेटहरु नै हुन् । यहाँ बाहुन, क्षेत्री, जोगी र व्यावसायिक समूहहरु केही पछि मात्रै आएका हुन् । यहाँका डाँडाकाँडा, धुम्काहरुमा मगर बसोबास थियो भने फाँटहरुमा थारु, राजी, कुमाल र बोटेटहरु बसोबास गर्दथे । यस कुराको पुष्टि यहाँको धार्मिक, सांस्कृतिक संरचना र तिनको रितिस्थिति सभ्यता र संस्कृतिबाट हुन्छ । त्यसैले उपर्युक्त समयसम्मको यस क्षेत्रको अवस्था संक्रमणकालबाट गुडिरहेको बुझिन्छ । किनभने नेपालको हिमाली क्षेत्रमा बोनधर्म र लामा धर्म बीचको अन्तरद्वन्द्वको स्थिति, बुद्धधर्ममा पंचमकारको प्रवेश, शंकराचार्यको धार्मिक अभियान, पश्चिम एसियाबाट मुसलमानको प्रवेश त्यसबेलाका मुख्य दृश्यहरु थिए । सम्भवतः यी कुराबाट यो क्षेत्र पनि निरपेक्ष रहने अवस्था थिएन ।

विक्रमको एघारौँ शताब्दी पछि कर्णाली प्रदेशमा नागवंशी र पालवंशीको एकिकरण पछि सिजालाई केन्द्र बनाएर खशमल्ल शासनको स्थापना भयो । खशमल्लको समय अर्थात् बाईदोस्रो पन्ध्रौँ शताब्दीसम्म फलावाड क्षेत्र सिजा अन्तरगत नै भएको बुझिन्छ । विशाल साम्राज्य भएकाले खशहरुले विभिन्न ठाउँमा विभिन्न थपौलाहरु निर्माण गरेको अनुमान हुन्छ । पृथ्वी मल्लको शासनकालपछि खशमल्ल राज्य व्यवस्था क्रमशः कमजोर हुन थालेको कुरा इतिहासमा पाइन्छ र त्यही बाईसे राज्यको उत्पत्तिको कारण बन्न गयो । बाईसे राज्यको उत्पत्तिको अर्को कारणमा भारतमा मुसलमानको आक्रमणबाट जीउ, धन र धर्म जोगाउनको लागि विभिन्न भारतीय भू-भागबाट पश्चिम नेपाल प्रवेश गरेका राजपुतहरु थिए । त्यसै समयमा बाहुन र जोगीको प्रवेशले पनि यहाँको शासन र समाजमा प्रभाव पार्यो । यसरी खश मल्ल र राजपुतहरुको संयुक्त मिश्रण बाईसे राज्यमा देखिन्छ ।

बाईसे राज्य, त्यसको सीमा र अवधारणा सम्बन्धी फरक मतहरु पनि छन् । बाबुराम आचार्यले सखिकोलेक (स्वर्गद्वारी नजिक) लाई बाईसे र चौविसेको सीमा रेखा बताएका छन् । (आचार्य, वि.सं. २०६९, पृ. ३७) । राम निवास पाण्डेले वंशको आधारमा चौविसे अन्तरगतको पर्वतलाई बाईसेमा राखेका छन् । (पाण्डेय, वि.सं. २१९) । त्यसैगरी टेकनाथ गौतमले एकीकरणपूर्वका ज्याक लेखदेखि पूर्व अठारपथी मगर र ६ थर घर गुरुङका वस्ती र राज्य भएकोले चौविसे र कर्णाली प्रदेशमा बाईस थर खशका राज्य र वस्ती भएकोले त्यस क्षेत्रलाई बाईसे भनिएको उल्लेख गरेका छन् । (गौतम, वि.सं. २०५०, पृ. २) । यसरी विभिन्न मत देखिएता पनि सामान्य रूपमा गण्डकी र कर्णाली क्षेत्रलाई आधार बनाएर चौविसे र

बाईसे नामकरण गरिएको देखिन्छ । गण्डकी क्षेत्रमा पनि गोरखालाई चौविसेमा समावेश गरिएको छैन । बाईसेमा पनि सल्यान, जुम्ला, जाजरकोट, डोटी प्रमुख राज्य थिए । तिनको प्रत्यक्ष, परोक्ष प्रभाव अरु राज्यमा थियो । यि सबै राज्यलाई ठकुर्याई भनिन्थ्यो (आचार्य: वि.सं. २०६१, पृ. ३७)।

इतिहासमा सल्यानलाई १७ थुममा विभाजन गरिएको थियो । थुम अन्तरगत पनि विभिन्न दरा, मण्डल, गखा, तप्पा, खुवा, दाहीहरु थिए । अझ फलावाड राज्य अन्तरगत प्रगन्नाहरु पनि थिए । किनभने फलावाड राज्य अन्तरगत कुनै बेला सम्पूर्ण दाड देउखुरी, राजहाट र भारतको गोन्डा जिल्ला अन्तरगतका भू-भागहरु पनि थिए ।

माथि भनिएकै खशमल्ल साम्राज्य ठूलो क्षेत्रमा फैलिएकोले सिजावाट मात्र सबै ठाउँमा प्रत्यक्ष शासन संचालन गर्न सम्भव नभएकाले त्यहाँका शासकहरुले केही महत्वपूर्ण ठाउँहरुमा थपौला, केही ठाउँमा करद राज्य, केही ठाउँमा संरक्षित राज्य, केही ठाउँमा केन्द्रीय प्रतिनिधि र केही ठाउँमा स्थानीयलाई जिम्मेवारी दिएका दृष्टान्त भेटिन्छन् । यस्ता केही स्वरुपहरु डोटी, अछाम, बझाङ, सल्यानमा देखिन्छन् । कतैकतै स्थानीय जनताले आफ्नो अगुवा आफै छनोट गर्ने परम्परा पनि इतिहासमा पाइन्छ । यसरी राज्य निर्माण हुने क्रममा सल्यान क्षेत्रमा फलावाड, सांकोट, कोवाङ, पांचथपौला, आदिमा विभिन्न आकार र स्वरुपका राज्य निर्माण भै सकेका थिए । यही सन्दर्भमा फलावाड राज्यको निर्माण गरी राजा बनाउन स्थानीय जनताले बझाङबाट पुतला (ठकुरी) ल्याएको स्थानीय धारणा छ । यसरी ल्याइएका को थिए, कहिले ल्याइएको थियो, उनीहरुले कति पिढी सम्म शासन गरे त्यो पत्ता लाग्दैन । थाहा भए पछिका नामहरुमा अजय सिंह, तेज सिंह, बबड सिंह अलि पहिलेका नामहरु हुन् । उनीहरुको राज्य अन्तरगत दाड देउखुरी, राजहाट (बाँके र देउखुरी बीचको भाग) पर्दथे । अझ सिद्धरतननाथले भारतको देवीपाटन दिल्लीका बादशाहबाट फलावाडलाई दिलाएका थिए (गौतम, वि.सं. २०५०, पृ. ६२) । यो चौधौं शताब्दी तिरको समय मानिएकोछ । स्मरणीय छ, फलावाडका सिंह वंशीहरु रतननाथका अनन्य भक्त थिए । उनीहरुले रतननाथकै जीवनकालमा फलावाडमा रतननाथको मन्दिर स्थापना गरेका थिए र त्यहाँको पूजा विधी स्वयम् रतननाथले नै बताएको भनिन्छ । उनकै सल्लाह अनुसार फलावाडी सिंहहरुले गिष्मकालीन राजधानी फलावाड चैतेमा र सितकालिन राजधानी दांगको तुलसीपुरमा राख्ने व्यवस्था गरेका थिए (गौतम : उही) । भारतीय लेखक

शेखर सिंह गौतमले फलावाडका राजाहरुमा नवलसिंह, दिलेरसिंह, राजबहादुर सिंह, र दीर्घनारायण सिंहको उल्लेख गरेका छन् । उनले फलावाडको पुरानो दरबारलाई सिंहहरुले नै निर्माण गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार दीर्घनारायण सिंहले भारतमा सन् १८५७ मा भएको गदरमा भाग दिएका थिए । साथै फलावाडी सिंह वंशी राजखलकका सन्तान हाल देउखुरीमा बसोबास गरिरहेको पनि गौतमले बताएका छन् (१९६६, पृ. २६३) ।

कर्णाली प्रदेशको खश मल्ल साम्राज्य पृथ्वी मल्लको समयपछि कमजोर हुन गयो । पृथ्वी मल्ल पछि खश साम्राज्यका हताकर्ता मलयवमले जीवनको उत्तरार्धमा राज्य विभाजन गरेको पाइन्छ । यसरी राज्य विभाजनको क्रममा सल्यान क्षेत्र सुर्तानवमले प्राप्त गरेको पाइन्छ (गौतम, वि.सं. २०५०, पृ. ३०) । सुर्तानवमका दशौं पुस्ताका उत्तराधिकारी संग्रामशाह थिए । उनले फलावाड राज्यमाथि आक्रमण गरी केही समय आफ्नो अधिनमा पारेको संकेत सल्यानी वंशावलीमा पाइन्छ । यो समय वि.सं. १६३४ तिर अनुमान गरिएको छ । यो आक्रमण पछि फलावाडी सिंहहरु त्यहाँबाट भागेर दाङ तुलसीपुर स्थित आफ्नो सीतकालिन दरबारमा बस्न गएको संकेत पाइन्छ । त्यहाँ पनि संग्राम शाहबाट आक्रमण भए पछि अपदस्त सिंहहरु त्यहाँबाट भागेर भारत गोन्डा तुलसीपुर स्थित देवीपाटनमा बस्न गएको बुझिन्छ । उनीहरुको आधार त्यहाँ स्थित पाटेश्वरी देवी थिईन् । जसको सम्बन्ध दाङ चौधेरा र फलावाड स्थित सिद्धरतननाथ पीठसँग थियो जसको आधार र सम्बन्ध सेतु स्वयं रतननाथ नै थिए । रतननाथ र पाटेश्वरी दाजु र बहिनी थिए । रतननाथ र पाटेश्वरीको कस्तो सम्बन्ध भने हरेक वर्ष चैत्र शुक्ल दशमीको दिन दाङ चौधेराबाट रतननाथको देवीपाटनमा आगमन नहुँदासम्म त्यहाँ वर्ष दिन भरि पूजा हुँदैन । यो ठाउँ पतञ्जलीको जन्मभूमि पनि भनिन्छ । नरभूपाल शाहका गुरु गोकुल विलासले यहीँकी देवीको आराधना गरेर पृथ्वीनारायण शाह जन्मेका हुन् भनिन्छ (गौतम, वि.सं. २०५०, पृ. ७०) । संग्राम शाहको समय पछि सिंहहरुले देवीपाटन छोडेर दाङ तुलसीपुरलाई केन्द्र बनाएर शासन संचालन गर्न थालेको र पछि फलावाडलाई पुनः आफ्नो प्रभावमा ल्याएको बुझिन्छ ।

सिंहवंशी राजाले फलावाडमा भव्य दरबारको निर्माण गरेका थिए । तर यो दरबार कुन राजाले, कहिले निर्माण गरेका थिए केही उल्लेख पाईदैन । यसलाई पुरानो दरबार भनिन्छ । दुई तलामा निर्मित दरबारमा ईट, भुँगाटी र काठको प्रयोग भएको छ । यो दरबारको शैली, निर्माण सामग्री, भ्याल, ढोका, छानो, कोठाहरु हेर्दा संग्रामशाहको

समकालिन अर्थात् १६३४ तिरको देखिन्छ । यो दरबारको भव्यता र आकर्षणको कारणले संग्रामशाहलाई आक्रमण गर्ने लोभ र ईर्ष्या लागेको हुन सक्दछ । २०५२ सालपछि यो दरबार ध्वस्त बनाईएकोले हाल भग्नावशयस मात्र बाँकी छ । केही वर्ष पहिलेको अध्ययन अवलोकनको आधारबाट यो दरबारको बनावट पूर्व मध्यशालिन नेपाल मण्डलको वास्तुशैली र कलाशैलीसंग मिल्दोजुल्दो थियो । हाल दरबारको भग्नावशयस संगै सिद्ध रतननाथको मन्दिर, अष्ट भैरव-काल भैरव, रुरुभैरव, चण्डभैरव, उन्मत्त भैरव, क्रोध भैरव, कपाल भैरव, भिषण भैरव र संहार भैरवका धानहरु, विभिन्न सिद्ध र नाथयोगीका समार्धीहरु र कालिका मन्दिर छन् । केही वर्ष अघिसम्म त्यहाँ तोप लगायतका युद्ध सामग्रीका अवशेषहरु उल्लेख्य संख्यामा थिए । ति पनि अहिले इतिहास भै सके । त्यहाँ उपर्युक्त स्थानहरुमा नित्य, नैमित्त्य पूजा आजा हुने गर्दछ । फलावाडी राजाहरुले विभिन्न समयमा तिनको लागि गुठी व्यवस्था गरेका थिए । त्यहाँ दरबारको प्रांगणमा कोत, मौलो पनि छन् । यहाँ हरेक दशैमा दरबारमा टीका जमरा लगाउने चलन पनि पुरानै हो । अझ दशैमा दरबारमा टीका खुलेपछि मात्र फलावाड राज्यमा खुले परम्परा थियो । रतननाथको पालादेखि स्थापना गरिएको गुठी व्यवस्थालाई धेरै पछिका फलावाडी शासकहरुले निरन्तरता दिएको पाइन्छ । यहि निरन्तरता पछ्याउँदै त्यहाँका राजाले वि.सं. १९३५ मा रतननाथ मन्दिरको लागि दाडका केही गाउँहरु-उत्तर कुरहरिया, पोटली, धानगाउँ, टीकालहलौरा, टापुज्यूला, ल्वामज्यूला गुठीको रुपमा छुट्याएका थिए । साथै पछि १९४० मा फलावाडमा सिद्ध रतननाथ स्थिति पनि बसालिएको थियो । यसमा सामाजिक सुधार र रितिस्थितिका विषयहरुपनि थिए । फलावाड दरबारको चोकमा रहेको एउटा तोपमा षट्पञ्चवाणासखिषाचपञ्चप्रतापराजाशिलपुरपञ्च लेखिएको थियो (ओली, वि.सं. २०४०, पृ. १०) । सुल्तान शाह र श्रीकृष्ण शाहको बीचमा प्रतापशाह धेरै प्रभावशाली भएको कुरा सल्ल्यानी वंशावलीमा लेखिएको छ । माथि भनिएभै सम्भवतः प्रतापशाहपछि सिंहहरुले पुनः फलावाड र तुलसीपुरलाई केन्द्र बनाएर पूर्ववत रुपमा राज्य गर्न थालेका थिए । फलावाड प्रति सिंहवंशीको मोह हुनुका केही कारण छन् । यो ठाउँ उनीहरुका पुर्खाले आर्जेको र स्थापना गरेको ठाउँ थियो । त्यहाँ इष्टदेव रतननाथको प्राचीन मन्दिर हुनु, पुर्खाले नै निर्माण गरेको भव्य दरवार हुनु, पाँचगाउँ कोर्वाङ्ग, आठहजार, नौ सय, सात सय, दाड आदि क्षेत्र फलावाड अन्तरगत हुनु पनि कारण थिए । आठ हजार, नौ सय, सात सय यी राजश्व उठतिसंग सम्बन्धित शब्दावली हुन् । श्रीकृष्ण शाहको समयमा फलावाड सल्ल्यानको थपौलाको रुपमा थियो । सिंहवंशीहरुले दाड तुलसीपुरमा फलावाडको

जस्तै सुन्दर र भव्य दरवार निर्माण गरेका थिए । उक्त दरवारका अवशेषहरु सल्यानी राजा शम्शेर बहादुर शाहले बनाएको दरवारको उत्तरतिर देख्न सकिन्छ । राजा शम्शेर बहादुर शाहले बनाएको दरवारको भग्नावशेष पनि बाँकी छैन । हाल त्यहाँ अरु निर्माण भैसकेका छन् ।

फलावाडको इतिहासमा नाथ सम्प्रदायको ठूलो भूमिका छ । नाथ सम्प्रदायका रतननाथनै त्यहाँको राजवंशका इष्टदेव थिए । त्यही परम्परा अनुसार जुम्लाका चन्दननाथदेसि सल्यान रानागाउँका सिद्ध भगवन्तनाथको पनि फलावाडमा उत्तिकै प्रभाव थियो । यस कुराको पुष्टि त्यहाँका सामग्री, पूजा परम्पराबाट हुन्छ । साथै रतननाथको भोगको रूपमा आज पर्यन्त रतननाथको पूजामा सिम्ठारोको भात, मसुराको दाल र घ्यू आवश्यक मानिन्छ । यिनको अतिरिक्त उपन्यनाथ, चौरंगी नाथ, चाउथे सिद्ध, सिद्धबाबा पनि फलावाडको इतिहास परम्परा र संस्कृतिमा स्मरणीय छन् (ओली, २००९, पृ. १३) । फलावाड दरवारको चारैतिर अष्ट भैरव, उपन्यनाथ, चाउथे सिद्ध, चौरंगी नाथ, सिद्धबाबाका समाधीहरु छन् । त्यहाँ अष्ट भैरव, रतननाथसँगै उपर्युक्त नाथहरुको पूजा सम्मान हुने परम्परा छ ।

फलावाडलाई स्थानीय रूपमा दरेलदाही भनेर पनि संबोधन गरिन्छ । यस्ता दाहीहरुमा सल्यानमा चारदाही खलंगा, बाहुनदाही सिम्क, स्यालदाही धनवाड पनि छन् । ऐतिहासिक सन्दर्भमा फलावाड राज्यमा विभिन्न राजनीतिक र सामाजिक ओहोदाहरु पनि थिए । स्थानीय परम्परा अनुसार तिनमा जेठाबुढा, घाटबुढा आदि थिए । त्यस बखत सल्यान राज्य शक्तिशाली थियो । सल्यानी र फलावाडी बीच माईती इष्टको सम्बन्ध थियो । सम्बत् १८२० तिर फलावाडमा नवलसिंह राजा थिए । त्यसबेला सल्यानमा श्रीकृष्ण शाह राजा थिए । अर्को तिर गोरखा राज्य एकीकरण र राज्य विस्तार अभियानमा थियो । गोर्खाली राजा पृथ्वी नारायण शाहले सल्यान रानागाउँका सिद्ध भगवन्तनाथलाई आफ्नो प्रभावमा पारेका थिए । त्यति मात्र होइन भगवन्त नाथ श्रीकृष्ण शाह र पृथ्वीनारायण शाह दुवैका गुरु थिए । पृथ्वी नारायण शाहले १८२० मा भगवन्त नाथलाई सम्मानपूर्वक सल्यानबाट गोरखा ल्याउन पाल्कीको सवारी गराएका थिए । भगवन्तनाथकै प्रयासले पृथ्वीनारायण शाहकी छोरी विलासकुमारी र सल्यानी राजा श्रीकृष्ण शाहका छोरा रणभीम शाहबीच १८२३ मा विवाह सम्पन्न भएको थियो । यो कार्यले पृथ्वीनारायण शाहको पश्चिम तर्फको स्थिति सुदृढ हुन गएको थियो । यद्यपि उनले आफ्नो एकीकरण अभियान पश्चिम भन्दा पूर्वतिर नै केन्द्रीत

गरेको देखिन्छ । वरु उनलाई छोरी विलासकुमारीले सल्ल्यान गरिब राज्य भएकोले दाइ सल्ल्यानलाई दाईजोको रूपमा दिन आग्रह गरेकी थिइन् । तर पृथ्वीनारायणको शासनकालमा यो सम्भव भएन । त्यति खेर मात्र होइन केही पछि सम्म पनि दाइ फलावाड अन्तरगत नै थियो । पछि १८४३ मा बहादुर शाहको नायबी कालमा दाइ, देउखुरी, तुलसीपुर, कोर्बाड, छिल्ली, फलावाड जितेपछि विलास कुमारीलाई विर्ता भनि दिएका थिए । उपर्युक्त सबै राज्य सल्ल्यानमा गाभिए पनि तुलसीपुर (भारत) फलावाडीले नछाडेपछि १८४३ मा तुलसीपुर र सल्ल्यान बीच युद्ध भएको थियो । यो युद्धमा तुलसीपुरले दाइ देउखुरी र राजहाटमा आफ्नो प्रभुत्व कायमै राख्यो । त्यसबेला फलावाडबाट भागेर तुलसीपुर गएका नवलसिंह त्यहाँका राजा थिए । स्थानीय भनाई अनुसार १८५१ मा नवलसिंह कुलपुजन कार्यमा फलावाड आएर आफ्नै दरवारमा बसेको समयमा सल्ल्यानी राजाद्वारा उनको हत्या भएको थियो । नवलसिंहको रगतको पंजाछाप धेरै पछि सम्म पनि दरवारको भित्तामा रहेको स्थानीय भनाई छ । त्यसबेला सल्ल्यान राज्यको हर्ताकर्ता विलास कुमारी नै थिइन् । यसरी सम्बत् १८५१ मा सिंह वंशिय शासन व्यवस्थाको अन्त्य मात्रै होइन फलावाडको राजनीतिक इतिहासको पहिलो अध्याय समाप्त भएको थियो । १८४७ पछि नै सम्पूर्ण दाइ सल्ल्यानमा गाभिएपछि यो राज्यलाई दाइ सल्ल्यान भनेर बुझ्न थालियो (गौतम, वि.सं. २०५०, पृ. ५१) । एकातिर सल्ल्यान गोरखाको थपौला जस्तो हुनु पर्ने र अर्को तर्फ बुहारीको दबदबाको कारणले श्रीकृष्ण शाह शेष जीवन उतै विताउने गरी देश छोडेर काँशीवास गए । यि दुई घटनाले त्यस क्षेत्रको राजनीति र समाजमा ठूलो प्रभाव पायो । एउटा तामापत्र अनुसार १८६१ मा पूर्व माडी, दक्षिण यमन, पश्चिम भेरी नदी र उत्तर तिर चिफ्ल्या भन्खानीको लेक यति चार किल्ला भित्रको क्षेत्र गोरखालीले विलासकुमारीलाई कुशविर्ता भनी दिएका थिए (योगी, वि.सं. २०२२, पृ. ४०९) ।

१८६३ मा रणबहादुर शाहको हत्याले सल्ल्यान वरपरको क्षेत्रमा पनि प्रभाव पायो । रणबहादुरको हत्यामा प्रत्यक्ष दोषी शेरबहादुर शाह भए पनि अप्रत्यक्ष दोष भीमसेन थापा माथि नै थियो । यही घटनाले विलासकुमारी र भीमसेन थापा बीचको सम्बन्ध विग्रन गयो । अर्को तर्फ सल्ल्यानको अवधसंग दोस्ती छ भन्ने भीमसेन थापाको बुझाई थियो । त्यही बेला भेरी नदी पश्चिम विजय अभियानमा सल्ल्यानको सहयोग नभएको आरोप पनि सल्ल्यान माथि नै थियो । १८६३ मा दरवारीया विवाहको निहूमा उनको तेजोबध

गर्ने भीमसेन थापाको योजना अनुसार विलास कुमारीलाई काठमाडौं बोलाइएको थियो । भीमसेन थापा उनी प्रति क्रुद्ध थिए । काठमाडौं पुग्ने वित्तिकै विलास कुमारीलाई उनका बाबु पृथ्वीनारायण शाहले दाईजो दिएको डिल्लीबजार निवासमा नजरबन्दमा राखिएको थियो । ह्यामिल्टनले सल्ल्यानबाटै विलास कुमारीका छोरा राज कुमार रघुनाथ शाह मागेर अवधको शरणमा गएको उल्लेख गरेका छन् र उनले विलासकुमारी कान्छो छोरा रघुराज शाहसँग काठमाडौं पुगेको उल्लेख गरेका छन् (मेचीदेखि महाकालीसम्म, वि.सं. २०३१, पृ. १८३) । यो प्रकरणमा रणभीम शाहको कतै चर्चा गरिएको छैन । त्यसको केही समयपछि १८६३ जेठमा भीमसेन थापाले सैनिकहरु लगाई विलासकुमारीलाई काठमाडौंबाट सल्ल्यान पठाइएका थिए र उनलाई वार्षिक १४०० रुपैयाँ भत्ताको व्यवस्था गरिएका थिए । बाबुराम आचार्यले विलास कुमारीलाई फलावाडमा नजरबन्द गरिएको उल्लेख गरेका छन् (वि.सं. २०५५, पृ. ४७) । सम्भवतः विलास कुमारी रणभीर शाह, रघुराज शाह लगायत सम्बद्ध सबै व्यक्तिहरु त्यहीँ सिंहहरुको दरवारमा बसेको अनुमान हुन्छ । किनभने त्यसबेला फलावाडमा उनिहरुको लायक अर्को आवास भवन थिएन ।

यसरी सुल्तान शाहबाट सुरु भएको सल्ल्यानको समाल वंशीय राज्यव्यवस्था विलासकुमारीको समयमा आएर अन्त्य भएको देखिन्छ । यो १८६३ को वर्ष थियो । विलास कुमारीका पति रणभीम शाहको मृत्यु १८६८ मा भएको पाईन्छ । यि सबै घटनासँगै सल्ल्यान राज्यको अन्त्य भएको गिर्वाणयुद्ध विक्रम शाहले विलासकुमारीलाई लेखेको पत्रबाट पुष्टि हुन्छ - आगे सल्ल्यानी फूपुवज्याको आफ्नो माल जहाँ छ फोईबक्स्यो खोजि लेउ (योगी, वि.सं., पृ. ४११) ।

वि.सं. १८५१ मा सिंहवंशी राज्य व्यवस्थाको अन्त्य भएको कुरा माथि उल्लेख भैसकेको छ । उनिहरुको अन्त्य सँगै फलावाड राज्यको पनि अन्त्य हुन गएको थियो । यसको केही समयपछि फलावाड राज्य पुनः अस्तित्वमा देखिएको छ तर फरक रूपमा । किनभने रणभीम शाहको मृत्यु हुनु, उनको छोरा रघुनाथ शाह पलायन हुनु, र विलास कुमारी नजरबन्दमा पर्नुले सल्ल्यान नेपालमा गाभिएको चर्चा माथि भै सकेको छ । अब समालवंशी सल्ल्यानी राजखलकलाई फरक रूपले स्थापित गरिएको देखिन्छ । नेपाल दरवारबाट यसमा एकातिर पृथ्वीनारायण शाह र उनकी छोरी विलास कुमारी प्रतिको सम्मान देखिन्छ भने अर्को तर्फ नेपाल सरकारको रणनीति । यो रणनीति विजय अभियानमा केन्द्रित थियो ।

आफ्नो अनुकूलको राज्य भएमा पश्चिम तिरको विजय अभियान, त्यसको लागि सैन्य व्यवस्था, हातहतियार, रसदपानी आदि व्यवस्था र सूचना पनि प्राप्त हुने भएकोले नेपाल सरकारले यस्तो एउटा नीति अख्तियार गरेको देखिन्छ । यस अनुसार फलावाड राज्य स्थापना गरी विलास कुमारीका नाती तेज बहादुरलाई दरबारकी कुनै कन्या दिई राजा पदवी र फलावाड राज्य भनी १८८४ दिईएको छ । फलावाडी राजा तेजबहादुर शाहले पनि फलावाडमा विलास कुमारीले प्रयोग गरेको त्यही सिंहवंशी शासकहरूले निर्माण गरेको दरबारमा बसेर शासन व्यवस्था संचालन गरे । उनीमात्र होईन नरेन्द्रबहादुर शाह, लक्ष्मी नारायण शाह, तोरणदीव्यश्वरी सबै फलावाडी राजाहरूले त्यही पुरानो दरबारमा बसेर शासन सञ्चालन गरेका थिए ।

१८८४ पछि सल्ल्यान गौडामा परिणत भयो भने फलावाड राज्यमा सल्ल्यानको केन्द्र हालको खलंगा थियो भने फलावाडको चैते डांडा । यिनको दूरी करिब तिन कोश जतिको थियो । वि.सं. १८९४ सालको राजेन्द्र विक्रम शाहको पत्रवाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ - आगे राजा तेज बहादुर शाहके दाड मध्ये सांघ सिवाना छुट्याई चार किल्ला भित्रको जग्गा अधि श्री ६ जिजुवाज्यावाट गरिबस्क्याको सोही धर्म थामी सर्वाक भ्रारा बेठु बेगार माफ गरी फलावाडको राज्य गराई बक्स्यो । आज उप्रान्त लेखपढमा राजा भन्या लेखी हाम्रा निमको सोभो चिताई आफ्नु राज्य जानी भोग्य गर । इति सम्बत १८९४ साल मिति माघ वदी ११ रोज १ शुभम् (योगी : ४११) । साथै नेपाल दरवारवाट फलावाड राज्यको चार किल्ला सीमाना तोकिएको पनि पाईन्छ । जस अनुसार पूर्वमा दाड अस्पारादेखि तेघरा हुँदै दक्षिण तिल्क्याना लेक, पश्चिम जलुक्या, उत्तर सांकोटी बाहुनको विर्ता, घुरखोलो, अख्याल्याभाँकीको धान भित्रको चार हजार उठ्ती हुने क्षेत्र पर्दथ्यो । त्यसैले यसलाई चार हजार फलावाड भनिएको हो । फलावाडको सीमाना समयसमयमा हेरफेर भै रहेका विषयहरू पनि सन्धीपत्र संग्रहमा योगीले उल्लेख गरेका छन् ।

फलावाडलाई राज्यको मान्यता दिएपनि यो काठमाडौंको संरक्षित राज्यको रूपमा रहेको थियो । यसको रणनीतिक कारण बुझिन्छ । काठमाडौंलाई पश्चिम कुमाउ गढवाल सम्म फलावाड कै आडभरोसा थियो । साथै पश्चिम तिर हान्दा फलावाडलाई आधार क्षेत्र बनाईएका बेहोरा पनि भेटिन्छन् । पश्चिम तिरका सबै राज्यको स्थितिको जानकारी पनि केन्द्रलाई फलावाडले नै दिनु पर्दथ्यो । राजेन्द्र विक्रम शाहले तेज बहादुर शाहलाई लेखेको

एउटा पत्रबाट यसको पुष्टि हुन्छ - तिम्रा फलावाडका अम्बल भरका कम्पु पल्टन, कम्पनी दरियाको पेतको हेरचाह गरी चेटलाई, कुलो बनाई पेत रोप्नु, रोपाईन्या काम गर्नु, पेत बाँफो नराख्नु, सबै पन्या, भाग्न्या र रोष पोष नमिल्दा छाडयाका बाँफा पेत अवाद गर्न लगाउनु (योगी, वि.सं.२०२२,पृ. ४१४)। त्यस्तै तेज बहादुरका छोराहरु नरेन्द्र बहादुर, कुलदीप र समरबहादुर बीच अंशको किचलो पर्दा दाई नरेन्द्र बहादुरको अधिनमा रही काम गर्नु भनी बम बहादुर राणाको पत्र पनि योगीले उल्लेख गरेका छन्।

फलावाडको अवधसंग मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध भएको पाईन्छ। नेपाल र अवधबीच राजहाट, सुनार, बाँके आदि क्षेत्र सम्बन्धी समस्यामा फलावाडको भूमिका आवश्यक मानिन्थ्यो। पहिले भीमसेन थापा अवध र सल्ल्यान बीचको सम्बन्धका विषयमा सल्ल्यानसंग असन्तुष्ट भएकोले नै सल्ल्यानलाई नेपालमा मिलाएका थिए। तर पछि राजेन्द्र विक्रमका पालादेखि यो स्थिति नरहेको बुझिन्छ। भीमसेन थापाको शक्ति पनि १८८८ देखि क्षीण हुँदै गैरहेको थियो। यता तेजबहादुर शाहले फलावाडलाई सुदृढ पनि बनाउदै थिए। सम्वत् १९०० मा उनले वार्षिक १९००० बुझाउने गरी दाड देउखुरी ठेक्कामा लिएका थिए। उनीपछि १९०५ मा छोरा नरेन्द्रबहादुर शाह राजा भए। यिनको विवाह धीर शम्शेरकी छोरी तोरण दीव्यश्वरी र खड्गदीव्यश्वरीसंग भएको थियो। १९२० मा उनको निःसन्तान मृत्यु भएपछि फलावाडको गद्दीमा उनकी जेठी रानी तोरणदीव्यश्वरी बसेकी थिइन्। उनले खड्गदीव्यश्वरीलाई फलावाडको चौतरानी नियुक्त गरी वार्षिक ६००० भत्ता दिने व्यवस्था गरेकी थिइन्। त्यसबेला सल्ल्यान गौडाको तैनाथीमा कर्णेल लोकबहादुर थापा थिए। उनलाई केन्द्रले सुब्बा पद दिएको थियो। त्यस बेला फलावाड र सल्ल्यान बीच कुनै किसिमको सम्बन्ध थिएन। सल्ल्यान नेपाल सरकार मातहत थियो भने फलावाड स्वतन्त्र राज्य जस्तै थियो। तोरणदीव्यश्वरीले केही सामाजिक र धार्मिक क्षेत्रहरुमा गुठीको बन्दोवस्त गरेकी थिइन्। यस अतिरिक्त दाड-फलावाड हात्ती हिड्ने बाटो, धर्मशाला, काठमहलको व्यवस्था पनि उनकै पालामा भएको थियो। उनी पछि केही समय चौतरानी खड्गदीव्यश्वरी निमित्त राजा जस्तै भइन्। उनीपछि देवर लक्ष्मी नारायण शाह राजा भए। यिनको पालामा लक्ष्मी नारायण, शिव र कालिकाका मन्दिरहरु बनेका थिए। यिनी पछि भाई शेर बहादुर शाहका छोरा शम्शेर बहादुर शाह १९५३ (२० वर्षको उमेरमा) राजा भए। यिनले वीर शम्शेरका सजातीय कन्यासंग विवाह गरेका थिए। यिनी फलावाड राज्यका सबैभन्दा प्रभावशाली राजा थिए। यिनले सर्वप्रथम दाडका विर्ताको पति भिकी तिनलाई रैकरमा परिणत गरे र काठमाडौंलाई मनाएर

राज्यको सीमाना विस्तार गर्ने काम गरेका थिए । यिनले आफ्ना पुर्खाले दिएको रजवन्दकी धैली पनि चुक्ता गरेका थिए । साथै मेठवन्दी र ठेकवन्दकी भित्रका केही भू-भागलाई पनि फलावाडमा मिलाएर र दाडका धेरै जग्गालाई काँटा मिलाएका थिए । यस्ता जग्गालाई त्यसवेला दाडकाँटा भनिन्थ्यो (गौतम, वि.सं.२०५०,पृ. ७५) ।

यिनको पालामा फलावाडले पञ्चाखत बाहेकका मुद्दा हेर्न पाउँथ्यो । शम्शेर बहादुर शाहले फलावाडमा युरोपियन शैलीको भव्य दरबार निर्माण गरेका थिए । यसलाई स्थानीयहरू पुतलीदरवार भन्दछन् । टेकनाथ गौतमले यसको निर्माण १९८१ मा भएको उल्लेख गरेका छन् (वि.सं.२०५०,पृ. ७५) । स्थानीय स्रोत अनुसार १९५५ मा शिलान्यास भई १९६२ मा यसको निर्माण कार्य पूरा भएको थियो । तिन तलामा निर्मित पुतली दरवारको वास्तुशैली राणा दरवार शैलीकै थियो । यिनले दाड तुलसीपुरमा शितकालीन अर्को ठूलो दरवार बनाएका थिए जसलाई स्थानीयहरू सल्यानी दरवार, सेतो दरवार भन्दछन् । फलावाडको पुरानो दरवार, पुतली दरवार सँगै करिब डेढ दशक अघि यहाँको दरवार पनि स्थानीयद्वारा भग्नावशेषको अवस्थामा रूपान्तरित गरिएको छ । यस अतिरिक्त उनले लुहाममा अर्को दरवार बनाएका थिए । लुहाम दरवार सिकार खेल, माछा मार्न, शारदा नदीमा पौडि खेल्ने प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको थियो । एक प्रकारले यो शम्शेर बहादुर शाहको आराम र मनोरञ्जन हेतु बनाइएको दरवार थियो । यी सबै सम्पदा २०५२ सालपछि समाप्त पारिएको छ । शम्शेर बहादुरले दाड र फलावाडमा भाषा पाठशाला, आयुर्वेदिक औषधालय, मानपुरबजार स्थापना, बाटाघाटा, बँगैचा आदि निर्माण गरेका थिए । यस अतिरिक्त दाड सल्यान बाटोमा धर्मपानी, पौवा, धर्मशाला, गोठ, बाटो आदि पनि उनकै समयमा निर्माण गरिएका थिए । यिनले नै पुतली दरवारमा थकोट पूर्वतिरबाट पानी ल्याउने व्यवस्था गरेका थिए । किनभने फलावाडको स्थानीय पानीमा आयोडिनको कमी र अन्य कारणले बहूसंख्यक जनतामा लाटोपन र गलगाँडको समस्या थियो । फलावाडका राजा यिनी नेपालको भारदारी सभाका जज नियुक्त भएका थिए । त्यसवेलाको नेपालको न्याय प्रणालीमा यिनी राम्रा निशाफी मानिन्थे । यिनले आफ्नो राज्यभित्र जमिनमा नापी व्यवस्था गरेर मालपोत बढाउने काम पनि गरेका थिए । यिनकै पालामा काठमाडौँ डिल्लीबजार र बागबजारमा सल्यानी राजाका दरवारहरू बनेका हुन् । शम्शेरबहादुर शाहले फलावाडको पश्चिम सीमाना नेपालगंजसम्म पुऱ्याएका थिए । नेपालगंज पूर्वको शम्शेरगंज बस्ती उनले नै बसाएका थिए । यसरी उनले फलावाड राज्यको विस्तार मात्र होईन राजनीतिक, आर्थिक र प्रशासनिक दृष्टिकोणले पनि यसलाई सुदृढ राज्य बनाएका थिए । पछिसम्म पनि दाड, सुनार, राजहाट, पश्चिम शारदा नदी भित्रको समस्त

क्षेत्रलाई "राज्य" भनेर सम्बोध गरिन्थ्यो । यिनी पछि गोहेन्द्र बहादुर शाह, जितेन्द्र बहादुर शाह, गोपेन्द्र बहादुर शाह र पुष्पेन्द्र बहादुर शाह राजा भए । यि फलावाडीलाई सल्यानी भनेर सम्बोधन गरिन्थ्यो । नेपालमा राज्य रजौटा उन्मूलन ऐनले नेपाल अधिराज्य भित्रका बाईसे चौविसे मध्ये चार राज्यका राजाहरुलाई राजा पदवी र भत्ताको व्यवस्था गरेको थियो । सल्यानीहरुले राजा पदवी सन्तान दरसन्तानसम्म पाउने व्यवस्था थियो । चार राजाको अवधारणा श्री ५ सँग जोडिएको थियो । नेपालमा गणतन्त्र आउनु भन्दा अगाडिसम्म पनि फलावाडीहरुले राजा पद र वार्षिक २४ हजार भत्ता पाउँदथे र उनीहरुले वार्षिक चार हजार नेपाल सरकारलाई सिर्तो बुझाउनु पर्दथ्यो ।

फलावाड राज्य नाथ सम्प्रदाय अन्तरगत रतननाथ, भगवन्तनाथ र त्यो परम्पराको अनुयायी थियो । फलावाड राज्यबाटै उनीहरुका लागि गुठी बन्दोवस्त गरिएको थियो । माथि भनिएभै फलावाड काठमाडौंको संरक्षित (Protected State) राज्यको रूपमा थियो । किनभने यसको स्थापना नेपाल सरकारले गरेको थियो । एकिकरण अभियानमा नेपालमा गाभिएको सल्यान राज्यका शासक वंशका उत्तराधिकारीलाई पछि त्यसरी राज्यको हैसियत दिनु सामान्य घटना थिएन । माथि भनिए भै यो पृथ्वीनारायण शाह, विलासकुमारी, बहादुर शाह प्रतिको सम्मान र सल्यानी राजवंश प्रतिको कृतज्ञता पनि थियो र अर्को सल्यान भन्दा पश्चिम तिरको सामरिक स्थिति पनि कारण थियो । सल्यान बरपर तथा पश्चिम तिरको राजनीतिक गतिविधिमा सल्यान र पछि फलावाडले पनि निमकको सोभो चिताएकै थियो । फलावाडले काठमाडौंलाई आफ्नो राज्यको सम्पूर्ण जानकारी मात्र होइन आदेश तामेली, अधिकार, कर्तव्यको जानकारी र निर्देशन पनि लिने गर्दथ्यो । फलावाडले हरेक कुरामा काठमाडौंको मुख ताक्नु पर्दथ्यो । यहाँ सम्मकी फलावाडको वाजविसौनामा भएको सिसा खानी राज्यबाट उत्खनन् गर्न खोज्दा नेपाल सरकारले अनुमति दिएन । यति मात्र होइन आफ्नो राज्यका नाल निसाना, तोप, कम्फुपल्टन, कम्पनी, पगरी, सलामी सम्बन्धी जानकारी र तत्सम्बन्धी विषयमा पनि काठमाडौं कै आदेश पर्खनु पर्दथ्यो । यसरी १८८४ देखि राज्य रजौटा उन्मूलन ऐन लागु नहुँदासम्मको फलावाड राज्यको नेपालको राजनीतिक इतिहासमा फरक अस्तित्व छ । समालवंशी, गगनगिरीराजेत्याही पदवीबाट सुशोभित सल्यानी राजखलकका उत्तराधिकारीहरुको राज्य नै फलावाड राज्य हो । अझ त्यो भन्दा

पहिले १८५१ भन्दा पहिले लामो समयसम्म फलावाड राज्यको निर्माण र त्यहाँ शासन गर्ने सिंह बंशीहरूको गौरवमय इतिहास राजनीतिक इतिहासको अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो ।

सन्दर्भ सामाग्री

आचार्य, बाबुराम, (वि.सं. २०५५), अब यस्तो कहिल्यै नहोस, काठमाडौं : श्री कृष्ण आचार्य ।

----- (वि.सं. २०६१), श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी, काठमाडौं : श्री ५ महाराजधिराजका संवाद सचिवालय राजदरवार ।

ओली, डिल्ली बहादुर, (वि.सं. २०४०), फलावाड गा.पं. सल्यान र बादी जातिको संस्कृति एक अध्ययन, (अप्रकाशित) एम.ए. संस्कृति (भिलेज प्रोफाइल), त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

----- (२००९), अठारौं शताब्दीका एक अद्भूत योगी सिद्धभगवन्तनाथ, नेप्लीज कल्चर, १०, ५२-५६।

गुरुङ, हर्क, (२००७), मैले देखेको नेपाल (अनु.) काठमाडौं : हिमाल किताब प्रा.लि. ।

गौतम, शेखर सिंह, (१९६६), हिम वर्ष और नेपाल, बहराईच : मानवजीवन संस्थान ।

गौतम, टेकनाथ, (वि.सं. २०५०), रापती अंचलको इतिहास तथा केही संस्मरण, वाराणसी : अजय प्रिंटर्स ।

पाण्डेय, राम निवास, (१९९७) मेकिङ्ग अफ मडर्न नेपाल, दिल्ली : निराला पब्लिकेसन्स ।

योगी, नरहरि नाथ, (वि.सं. २०२२), इतिहास प्रकाशनमा सन्धी पत्र संग्रह, (भाग १) काठमाण्डौं : इतिहास प्रकाश संघ

श्री ५ को सरकार (वि.सं. २०३१), मेचिदेखि महाकाली (भाग ४), काठमाडौं : संचार मन्त्रालय ।

सिंहहरुले सत्रौं शताब्दीको सुरुतिर बनाएको फलावाडको पुरानो दरवारको पछाडिभाग

सिंहहरले सत्रौं शताब्दीको सुरुतिर बनाएका फलावाडको पुरानो दरवारको अग्रभाग

पुरानो दरवारको काष्ठकला

फलावाडी राजा शमशेर वहादुर शाह काठमाडौंमा

शिव मन्दिर

रतननाथ मन्दिर

पुतली दरबार पहिले र अहिले

पुतली दरबार

दाड तुलसीपुरस्थित सेतो दरबार

फोटो सौजन्य : भरत राज श्रेष्ठ

पूर्वी नेपालको प्राचीन इतिहास र संभावना

डा. मदन रिमाल

प्रस्तुत लेख नारायणी नदीदेखि पूर्व र मेची नदीदेखि पश्चिमतर्फको मेची, कोशी, सगरमाथा, जनकपुर, नारायणी अन्धलहरूका तराई र चुरेभावर क्षेत्रमा सीमित रहेको छ। यो क्षेत्र चुरे पर्वत शिवालिकको नामबाट पनि प्रसिद्ध छ। पश्चिममा अग्लो र पूर्वमा होचो हुँदै गएको यो पर्वत लगभग २००० मिटरसम्म उच्च छ। शिवालिकको दक्षिणदेखि पश्चिमसम्म विस्तारित तराई प्रदेश छ। यो क्षेत्र बालुवा कड्कड, ढुङ्गा र खुकुला खस्रो पदार्थहरूले बनेको छ। यसै प्रकार भित्री तराईका रूपमा चुरेले घेरेको महाभारत पर्वतको फेदीमा उपत्यकाहरू रहेका छन्। उत्तरमा महाभारत र दक्षिणमा चुरेले घेरेको भित्री तराई अन्तर्गत उदयपुर, सिन्धुली, मकवानपुर, चितवन, नवलपरासी, दाङ-दैउखरीर स्वैत पर्दछन्। यस्ता भित्री तराईलाई पश्चिममा दून मध्यमा मादी र पूर्वमा खोंच भन्ने गरिन्छ। चुरेको दक्षिणतर्फ ढुङ्गा, हड्कड, बालुवा र फोस्रो माटो जस्तो खस्रो पदार्थले खुकुलोसँग गेग्रयान निर्मित ढुङ्गा र जङ्गलले ढाकेको भूभागलाई भावर भनिन्छ (पाँडे, वि.सं. २०६६)। यी क्षेत्रहरू प्राचीन मानवका बसोबास क्षेत्र थिए भन्ने प्रसस्त आधारहरू प्राप्त भएका छन्।

यस लेखमा विशेष गरी पूर्वी क्षेत्रका यिनै क्षेत्रलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ। सम्पूर्ण अध्ययन ढुङ्गेयुग र पौराणिक साहित्यको युगसम्म मात्र सीमित रहेको छ जसलाई प्राचीन इतिहासको रूपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

आजभन्दा लगभग एककरोड चालिसलाख वर्षअघि शिवालिक पर्वतमा प्राप्त भएको रामापिथेकस भनिने नर-वानरलाई मानवको प्राचीन पूर्खा मानिन्छ, यद्यपि मानवको उद्विकासको प्रारम्भिक अवस्था आजभन्दा बीस वा तीसलाख वर्षपहिले सांस्कृतिक अवशेषको रूपमा ढुङ्गाका हतियार बनाउन र तिनको प्रयोग गर्न थालेदेखि शुरु हुन्छ (Fagan, 1979)। त्यस समयका मानवले प्रयोग गर्ने सांस्कृतिक अवशेषहरू ढुङ्गाको उपकरण र हतियारहरूमात्र

भएकाले यस युगलाई ढुंगेयुग (Lithic Age) भनिएको हो । काठका, हाडका तथा अन्य माध्यमहरूबाट बन्ने गरेका उपकरण र हतियारहरू भन्दा ढुंगा बढी बलियो र टिकाउ हुने भएकोले त्यस समयका सामग्रीहरू अत्यधिक मात्रामा ढुंगाका बनेका पाइएका हुन । शिकार र कन्दमूल वा रुखका जरा र फलफुलको खोजी गर्दै घुमन्ते जीवन यापन गर्ने मानिसहरूको ढुंगेयुगको अन्त पशुपालन र खेतीको प्रारम्भिक अवस्थामा आजभन्दा दशहजार वर्षअघि भएको थियो (Khatry, 1984) । लाखौं वर्षअघि प्रारम्भ भएको मानवका उपर्युक्त अवस्थालाई पुरापाषाणकाल (Paleolithic Age) भनिन्छ भने मानवका १०,००० देखि ८,००० वर्षसम्मको सूक्ष्म हतियारहरूको विकासको समयलाई मध्यपाषाणकाल (Mesolithic Age) भनिन्छ । ८००० देखि लगभग ६००० वर्ष सम्मको पालिसदार ढुंगाको प्रयोग गरिएको युगलाई नवपाषाणकाल (Neolithic Age) भनिन्छ (Mazour, 1983) । लगभग ५०००-१५०० ई.पू. मा कृषिको सुरुवात भएर विभिन्न सभ्यताहरूको विकास हुन्छ (खत्री, १९८४) । यसै क्रममा भारतीय उपमहाद्वीपमा सिन्धु सभ्यताको उदय भएसँगै आजभन्दा लगभग पाँचहजार वर्षअघि कृषिको सुरुवातसँगै ढुंगेयुगको समाप्ती भएको मानिन्छ (Khatry, 1984) । यद्यपि कतिपय क्षेत्रहरूमा सिन्धु सभ्यताको समयमा नै र त्यसपछिका समयमा पनि ढुंगेयुगका उपकरण र हतियारहरू प्रयोग मै रहेका थिए ।

नेपालको सन्दर्भमा ईस्वी १९८० मा अमेरिकी विद्वान मुन्थे (Janes Munthe) को नेतृत्वमा नेपाल अमेरिकी संयुक्त दलले लुम्बिनी अञ्चलको बुटवलको तिनाउ नदीको दायाँ किनारामा आजभन्दा करिब १ करोड दशलाख वर्षअघिको भनी अनुमान गरिएको रामापिथेकस नरवानर दाँतको जिवाष्म प्राप्त गर्‍यो (प्रधान, वि.सं. २०४५) । यस प्राप्तीले पनि नेपालको शिवालिक पर्वत र त्यस वरीपरीका उपत्यका तथा दूनहरू प्राचीन प्रारम्भिक मानव विचरण गर्ने स्थल थिए भन्ने प्रमाणित गरेको छ । यसै क्रममा इ. १९६६, देखि नेपालमा हालसम्म भएका अनुसन्धानहरूले पनि बर्दिया, दाङ्ग, देउखुरी, नवलपरासी, काठमाडौं उपत्यका र पूर्वमा कमला नदीकाक्षेत्रसम्म विभिन्न पाषाण उपकरण र हतियार हरूको प्राप्तीले नेपाल ढुंगेयुगका मानिसहरूको बसोबास स्थल थियो भन्ने स्पष्ट पार्दछ । (पाण्डेय र रेग्मी, वि.सं. २०६२)

यसै प्रकारले पश्चिम नेपालको मुस्ताङ क्षेत्रको गुफाहरूको अध्ययनले पनि नेपालमा प्राचीन मानवको बसोबास इस्वी पूर्व १००० देखि इस्वी पूर्व ४०० को बीचमा रहेको मानिन्छ । (पाण्डेय र रेग्मी वि.सं. २०६२, पृ. ४०) । काठमाडौं उपत्यका र पश्चिमका क्षेत्रहरूमा सीमित रहेको प्राचीन इतिहासको खोजी प्रयास १९८० इस्वीको दशकदेखि नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा पनि गर्न थालिएको बुझिन्छ । पूर्वी क्षेत्रमा पाइएका ढुङ्गाका उपकरण र हतियारहरूको

आकस्मिक प्राप्ती (chance findings) ले विभिन्न क्षेत्रहरूमा प्राचीन मानवको बसोबास भएको संकेत गरेको छ। उदाहरणका लागि दोलखाको चरिकोट, कापाको वैजनाथपुर गाउँ, मोरङ, धनकुटा, संखुवासभा आदिस्थानहरूबाट प्राप्त ढुंगाका हतियारहरूलाई लिन सकिन्छ (पाण्डेय र रेग्मी, वि.सं. २०६२)। सामान्यतया दैनिक पत्रपत्रिकाहरूबाट तथा स्थानीय केही मानिसहरूको भनाइहरूबाट थाहा हुन आएअनुसार भोजपुरलगायत पूर्वी पहाडका क्षेत्रहरूमा ढुंगाका मालाका दाना (जीमाला भनिने Agate) खोज गर्ने र धन आर्जन गर्ने सन्दर्भमा मानिसहरूले खेतबारी खन्ने, चिहान खोतल्ने र त्यस्ता दानाहरू संकलन गर्ने गरेको कुराले पनि पूर्वी क्षेत्रमा प्राचीन इतिहासको खोजी गर्नुपर्नेतर्फ संकेत गरेको छ।

यस सन्दर्भमा इस्वी १९८५ मा पूर्वी नेपालको ढुंगेयुगको सम्बन्धमा एउटा महत्वपूर्ण जानकारी प्रकाशित भयो। जर्मनीको एलान्जिन विश्वविद्यालयको गुड्रन कोर्विनस (Gudrun Corvinus) ले इ. १९८३-८५ मा त्रि.वि. र पुरातत्व विभागको अनुमति लिएर पश्चिममा दाङ-देउखुरी उपत्यका र शिवालिक (चुरे) को तथा पूर्वमा कमला नदीको उपत्यकाको भुगर्भशास्त्रीय र प्रागैतिहासिक अनुसन्धानको क्रममा प्राचीन प्राणी र वनस्पतिक अवशेषहरू (Fossils) र मध्यपाषाणकाल र नवपाषाणकालका अनेकौं उपकरणहरू प्राप्त गरिन्। (पाण्डेय र रेग्मी, वि.सं. २०६२, पृ. ३९)। उनले दाङ र देउखुरीको शिवालिक पर्वतबाट अनेकौं पुरापाषाणकालिन र नवपाषाणकालिन उपकरण र हतियारहरू पनि प्राप्त गरिन् (शर्मा, १९८८)। उनले पूर्वी नेपालमा पनि अनुसन्धान गरी प्रागैतिहासिक स्थलहरूको बारेमा लेखेकी छिन्। उनको भनाइअनुसार उनले केही प्रागैतिहासिक स्थल पूर्वी नेपालको कमला नदी क्षेत्रमा प्राप्त गरिन्। उनका धारणालाई बुँदागतरूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

- कमलालगायत चुरेक्षेत्र पश्चिम नेपालको वातावरणीय परिस्थितिभन्दा भिन्न रहेको छ।
- दाङ देउखुरीको सम्बन्ध तराई क्षेत्रसित रहेको छ तर कमला नदी क्षेत्रको सम्बन्ध यहाँका उपत्यकाहरूसँग छ।
- ढुंगेयुगका मानवहरूले यस क्षेत्रमा बसोबास गरेर उनीहरूले आफ्ना उपकरणहरू नदीका कान्छाहरूमा छोडेर गए।
- यस क्षेत्रको प्रागैतिहासको समय उत्तर भारतमा प्राप्त सोहन संस्कृतिसँगको समकालिक हो र यस क्षेत्रको प्राचीनता पनि स्वतः प्रस्ट छ।
- नेपालको घना जङ्गल र तराई तथा शिवालिक क्षेत्र निश्चित रूपमा प्रागैतिहासकालीन मानवको बसोबास भएको क्षेत्र हो।

- ती मानवहरु संभवत पूर्वी एसियाको उत्तर र पूर्व तर्फबाट आएको हुन सक्छ।
- नेपालका प्रागितिहासिक मानवको उत्तरभारत र पूर्वी तथा उत्तरपूर्वी एसियाका प्रागितिहासिक मानवबीचको दुइगोयुगको इतिहासको सम्बन्धबारे भविष्यमा हुने योजनाबद्ध अनुसन्धानले नै प्रष्टयाउने छ। यस क्षेत्रबाट प्रागितिहासिक कालका जनावर र वनस्पतिका अवशेषहरु प्राप्तीले यस क्षेत्रको प्राचीनता छलंग हुन्छ।

आफना अनुसन्धानको आधारमा उनले नेपालको प्रागितिहासकालको अध्ययनका लागि यो क्षेत्र निकै महत्वपूर्ण रहेको बताएकी छिन्। (Corvinus, 1985)

कोर्विनसले नेपाल तराईको महोत्तरी जिल्लामा पर्ने रातु खोलाको किनारामा शिवालिक पर्वतमालाको (चुरे) फेदीमा मध्यपाषणकालको मानवको बसोबास थियो भन्ने बताएकी छिन्। उनले यहाँबाट प्राप्त ढुंगाका उपकरण र हतियारहरु पश्चिम तराईका ऐतिहासिक बसोबास क्षेत्र भन्दा फरक छ भन्दै यहाँका प्राप्त ढुंगे उपकरणहरु संभवत ७००० वर्ष इसापूर्वको मानेकी छिन्। उनले यहाँबाट प्राप्त उपकरणहरुलाई दक्षिण पूर्व एसियाको होआविनहियान संरचनासंग मिल्दो जुल्दो छ भन्ने बताइन्। (Shrestha, 2058)। कोर्विनसको यस प्रकारको अनुसन्धानले पूर्वी नेपालको यस क्षेत्रलाई सर्वप्राचीन मानव बसोबासको स्थलको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। उल्लेखित अनुसन्धान पछि यस क्षेत्रमा पुनः कुनै व्यक्ति, संस्था वा सरकारी निकायले अनुसन्धान गरेको देखिदैन।

सगरमाथा अञ्चलको सिरहा जिल्लाको लहान नगरपालिदेखि पश्चिम उत्तरतर्फ ५ कि.मि को दुरीमा गोविन्दपुर गा.वि.स छ। त्यस गा.वि.सको वडा नं. ५ मा मानिक दह नामक ठूलो पोखरीको वरीपरी ढुंगाका अवशेषहरु देखिन्छन्। सो पोखरीदेखि एक कि.मि उत्तरमा वडा नं. ८ मा खपटेडाँडा भनिने स्थान छ। यस स्थलमा छरिएर रहेका प्रसस्त खपडा (माटाका भाँडाका टुक्राहरु) देखापर्दछन्। यस ठाउँबाट मालाका दानाहरु, मोती, मुगा, सुन चाँदीका आभूषणहरु, मुद्राहरु पाइएका थिए भन्ने यहाँका निवासीहरुको भनाई रहेको छ। मालाका केही दानाहरु र चार खुट्टा भएको सिलौटा भै लाग्ने ढुंगाको दुईवटा अवशेष स्थानीय मानिसको संकलनमा छ। हाल पनि यहाँ खेत खन्दा पाइने यस्ता बहुमूल्य सामग्रीहरुले यो स्थलमा निकै पहिले मानव वस्ती रहेको थियो भन्ने संकेत गर्दछ। यस स्थलको सतहमा ऋट्ट हेर्दा इसा पूर्व ८००-३०० सम्म प्रचलनमा रहेको मानिएका खैरो माटाका भाँडाका टुक्राहरु (Painted Grey Ware) तथा इसापूर्व ६००-५० सम्मका मानिएका उत्तरी कालो चम्किलो माटाका भाँडाको टुक्राहरु (Northern Black Polished Ware) यस स्थलमा प्राप्त हुन्छन्। (Agrawal, 1979) अनुसन्धानक्रममा खपटेडाँडाबाट

प्राप्त यस प्रकारको जानकारीलाई अनुसन्धानकर्ताले कान्तिपुर दैनिकमा लेखमार्फत प्रथम पटक सार्वजनिक गरेको हो । (रिमाल, २०६०)। सो ठाउँको महत्त्व र संरक्षणका लागि पुरातत्व विभागलाई सूचित पनि गरिएको हो । परिणामस्वरूप पुरातत्व विभागको ध्यान त्यस ठाउँमा गयो । यस स्थानको अनुसन्धानका लागि २०६३ सालमा एउटा टोली त्यहाँ पठाइयो । सो टोलीमा सहभागी पुरातत्वविद् शुक्रसागर श्रेष्ठले पुरातत्व विभागबाट प्रकाशित हुने प्राचीन नेपाल नामक मुखपत्रमा त्यस स्थानमा गरिएको प्रारम्भिक कार्यबारे जानकारी गराएका छन् । उनीअनुसार अन्दाजी ८००×८०० मिटर क्षेत्रमा यस प्रकारका माटाका भाँडाहरु फैलिएर रहेका छन् । यी माटाका भाँडाका टुक्राहरु पी.जी. वेयर र एन.बी.पी. वेयर हुन् ।

पश्चिम नेपालका लुम्बिनी रुपन्देही र नवलपरासीमा तथा भारतका विभिन्न स्थानहरुबाट प्राप्त पी.जी. वेयर र एन.बी.पी. वेयर संग यी भाँडाका टुक्राहरु एकआपसमा समानता राख्दछन् । यस स्थलबाट उनले पी.जी. वेयरभन्दा पुराना हातद्वारा निर्मित Reed Marked / Cord Marked भएका माटाका भाँडाका टुक्राहरुपनि पाइएको बताएका छन् । यस स्थलबाट ईटका अवशेषहरु प्राप्त नभएकाले यहाँ ईटको प्रयोग हुनुभन्दा अधिका मानिसहरुको बसोबास रहेको कुरा उनी बताउछन् । उनीअनुसार यहाँबाट प्राप्त चक्रद्वारा निर्मित उत्कृष्ट प्रकारका एन.बी.पी. वेयर यहाँको प्राचीन सांस्कृतिककालको अन्तिमतिरको हो । यहाँबाट प्राप्त बहुमूल्य ढुङ्गाका मालाका गेडाहरु, हाडका गेडा (Beads) हरूले यहाँ समृद्ध संस्कृतिका अवशेषको संकेत गरेका छन् । यी सामग्रीहरुका साथै उनले त्यस क्षेत्रबाट नवपाषाणकालिन ढुङ्गाका उपकरणका टुक्राहरु पनि सङ्कलन गरेका छन् । यस प्रकारका प्राप्तिले गर्दा यहाँ नवपाषाणकालदेखि नै मानव गतिविधि रहेको बुझिन्छ भन्दै उनले यस स्थानको संरक्षण सम्बर्धन गरी अध्ययन गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् (Shrestha, 2064) ।

पूर्वी नेपालमा हालसम्म पाइएको सर्वप्राचीन स्थलको रूपमा यसको महत्त्व रहेको हुनाले यस स्थलको इतिहास र संस्कृति वृद्ध उत्खनन गर्न आवश्यक छ । यहाँको संस्कृतिले खपटेडाँडा देखि पूर्व कोशी नदीसम्मको क्षेत्रमा पश्चिममा कमला नदीसम्मको क्षेत्रमा फैलिएर रहेका प्राचीन संस्कृतिक अवशेषहरुमा समेत प्रभाव पारेको हुनसक्दछ । यहाँ गरिने उत्खनन र अध्ययनले एउटा विस्तृत भूभागको संस्कृतिलाई अध्ययन गर्न सजिलो पार्ने छ । संभवतः यहाँको संस्कृतिले प्राचीन मिथिलाको संस्कृतिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने छ । तसर्थ यी माटाका भाँडाका टुक्राहरु इसापूर्वका उल्लेखित भाँडाको निर्माण परम्परामा विकसित भएको हो भन्ने बुझिन्छ सो को परिक्षण गर्नु आवश्यक छ । यस क्षेत्रको यथासिध्द

संरक्षण तथा सम्बर्धन गर्नु पर्ने हुन्छ । प्राचीन समयदेखि हालसम्म मानव बसोबास रहेको यस स्थलको ऐतिहासिकता बुझ्न उत्खनन गर्नु आवश्यक छ ।

सिरहा जिल्लाका अन्य महत्वपूर्ण ऐतिहासिक स्थलहरूमा भवानीपुर गा.वि.स.को वडा नं. ६ को बाखड बनौलीस्थित राजागढी, ठाकुरगढी, पोखरभिण्डा गा.वि.स. ५ को लाठी बाँकी गढी, लाहान नगरपालिकादेखि १ कि.मि. पश्चिम दक्षिणको सलहेश फुलवारी, लाहानदेखि १ कि.मि. उत्तरको पकडीया गढी, ७ कि.मि. पश्चिम दक्षिणको पतारी पोखरी ५ कि.मि. पश्चिमको धनगढी आदि पुरातात्विक महत्वका देखा पर्दछन् । यस जिल्लामा उत्खनन तथा अन्वेषणको आवश्यकता देखिन्छ ।

उपर्युक्त अध्ययनबाट नेपालको पूर्वीय क्षेत्रमा प्राचीन इतिहासको खोजी गरेमा प्रसस्त प्रमाणहरू पाइने संभावनालाई कसैले नकार्न सक्दैन । प्रागितिहासिककालका उपर्युक्त दुवै स्थलहरूबाट उपलब्ध भएका जानकारीहरूबाट यस क्षेत्रको प्राचीनता निश्चित हुन्छ । पाषाण युगको अन्तिम काललाई नवपाषाणकाल भनिन्छ । यस क्षेत्रमा प्राप्त नवपाषाणकालिक उपकरणहरूको निर्माण प्रविधि पूर्व उत्तर भारत अर्थात् आसामको प्रविधिसंग मिल्दोजुल्दो छ । जसको आधारमा नेपालको नवपाषाण काललाई इसापूर्व २००० देखि इसापूर्व १००० समयको बीचमा राख्नु उपयुक्त हुने छ (पाण्डेय र रेग्मी, वि.सं. २०६२) ।

यसै पृष्ठभूमिमा केही अनाय समुदायहरू र आर्य समुदायहरू नेपाल तराई, पहाड र उपत्यकामा आए जो यहाँका प्राचीन वासिन्दाहरूसँगै मिलेर बसे । उनीहरूले सिकारी तथा फलफूल र जराको संकलन गर्दै जीवनयापन गर्न थाले यो घटना किराती शासन स्थापित हुनु निकै अघिको थियो । पछि किरातीहरू यस ठाउँमा आएर सामान्य खेतीपाती र पशुपालन गरी बसोबास गर्न थाले भन्ने विद्वानहरूको अनुमान रहेको पाइन्छ । (Khatry, 2064)

हालसम्म थाहा हुन आएका यी प्राचीन प्रागितिहासिक स्थलहरूको ज्ञान पछि यस क्षेत्रको इतिहास धार्मिक ग्रन्थमा मात्र निर्भर रहेको छ । पुराण तथा रामायणमा उल्लेख भएको विदेह मिथिला राज्य र त्यसको राजधानी जनकपुर पनि पूर्वी नेपालको यसै क्षेत्रमा रहेको मानिन्छ । नारायणी नदी देखी पूर्व र कोशी नदीदेखि पश्चिमको भू-भागलाई हालसम्म पनि मिथिला क्षेत्र नै मानिन्छ । रामायणका अनुसार यहाँका जनक राजाहरू निकै प्रसिद्ध थिए । शिरध्वजजनकको छोरी जानकी वा सीताको विवाह भगवान रामसँग भएको हुनाले त्यस युगमा यस क्षेत्रको विशेष महत्व बढ्न गयो । जनक राजाको समयदेखि नै यहाँको मैथिली संस्कृतिले विशिष्ट स्थान पाएको र त्यसै समयदेखि विकसित संस्कृति हाल सम्म पनि प्रचलनमा रहेको मैथिली संस्कृति हो भन्ने विश्वास गरिन्छ । यस क्षेत्रमा भगवान राम सीता

प्रमुख देवी देवताको रूपमा पुजित छन् । हालसम्म भारतका कुषाण राजाहरुद्वारा प्रसारित प्रथम शताब्दी इस्वी का मुद्राहरु नै यहाँको प्राचीन पुरातात्विक सामग्रीको रूपमा देखा परेको छ । अर्थात् पुराण तथा रामायणमा वर्णन गरिएको यस स्थानको प्राचीन इतिहासलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणित आधारहरु हाल सम्म प्राप्त भएका छैनन् ।

यसै प्रकार कोशीदेखि पूर्व मेचीसम्मको भूभाग पनि महाभारतको एक पात्र विराट राजाद्वारा शासित थियो भन्ने मान्यता रहेको छ तर त्यसलाई पुष्टि गर्ने पुरातात्विक आधारहरु प्राप्त हुन सकेको छैन । त्यस क्षेत्रका जानकारीमा आएका हालसम्मका स्थलहरुमा किचकबध, भापा तथा भेडियारी, मोरङका प्राचीन स्थलहरुपनि पूर्ण अध्ययन र अनुसन्धानमा पछाडि नै रहेको छ । नारायणीदेखि कोशीको क्षेत्र र कोशीदेखि मेचीसम्मको क्षेत्रहरुमा प्राचीनकालमा किरात राजाहरुले राज्य गरेका थिए भन्ने विभिन्न धार्मिक ग्रन्थहरुबाट जानकारी हुन्छ । यस कुरालाई पुष्टि गर्ने बलियो आधार काठमाडौंमा प्राचीन समयमा राज्य गर्ने किरात राजाहरुलाई मान्न सकिन्छ । जसलाई प्रायः सबै इतिहासकारहरुले स्वीकार गरेका छन् । यद्यपि : स्पष्ट प्रमाण प्राप्त हुन सकेको अवस्था छैन । यी क्षेत्रहरुबाट हालसम्म प्राचीन वस्तुहरुमा इसापूर्व पहिलो शताब्दीका कुषाण राजाहरुका मुद्राहरु प्राप्त भएको छ । यसपछि यस क्षेत्रको इतिहास इस्वीको ११ औं शताब्दी देखि कर्णाटवंशी राजा नान्यदेवले सिम्रौनगढमा राज्य स्थापना गरेपछि अर्थात् मध्यकालदेखि प्रारम्भ हुन्छ । यसैप्रकार यस क्षेत्रको मूर्त तथा अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाहरु पनि महत्वपूर्ण देखिन्छन् । यस क्षेत्रमा प्रचलित कथा किम्बदन्ति तथा धार्मिक तथा सामाजिक कृयाकलापहरुको अध्ययन गर्न सकेमा पूर्वी नेपालको प्राचिन इतिहासलाई अझ स्पष्ट पार्ने सम्भावना रहेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- Agrawal, D.P. (1979). Radiocarbon chronology of Indian protohistoric cultures. In D.P. Agrawal & Dilip Kumar Chakravarti (eds.). *Essays in Indian proto-history*. Delhi: B.R. Publishing Corporation.
- Corvinus, G. (1985). Report on the work Done in the project of quaternary and prehistoric studies in Nepal. *Ancient Nepal*, 86-88 (Feb-July). 1-6.
- (1985). Prehistoric discoveries in the foothills of the himalayas in Nepal 1984. *Ancient Nepal*, 86-88, (Feb - July). 7-12 .

- Dikshit, K.N. (1973). The Allhapur evidences and Painted Gray Ware chronology. In D.P. Agrawal & A.Ghose (eds.), *Radiocarbon and Indian archaeology*. Bombay: Tata Institute of Fundamental Research.
- Fagan, B. M. (1979). *World prehistory: A brief introduction*. Boston: Little Brown and company.
- Khatry, P.K. (1984). From hunting - gathering to food production: A brief look on impact of early mans shift to farming. *Ancient Nepal*, 84, 19-26.
- Khatry, P.K. (1987), Archaeology in the Indian subcontinent : Approach to methodology and direction. *Ancient Nepal*, 101, 7-15.
- Mazour, A.G. , Peoples, John M. & others.(1983) . *Peoples and nations: A world history*. Florida: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
- Sharma, D. R. (1988). Archaeological remains of the Dang Valley. *Ancient Nepal*, 106 (June - July), 8 -12.
- Shrestha, S.(2007). Khapte Danda, *Ancient Nepal*, 164, 1-10.
- Singh, S.S.(1922). *History of Tirahut*. Calcutta: Baptist Misson Press.
- ओझा, राम प्रकाश, (१९८३), *प्राचीन शिक्के*, लखनऊ : प्रकाशन केन्द्र ।
- प्रधान, केदारनाथ, (वि.सं.२०४५), नेपालको ११ करोड अधिको रामापिथेकस नरवानरको सन्दर्भमा आदिमानवको उद्भव र उदगम स्थल, *प्राचीन नेपाल*, १०६, १-१२ ।
- पाण्डेय, रामनिवास र रेग्मी, दिनेश चन्द्र (वि.सं.२०६२), *नेपालको प्रागितिहास*, काठमाण्डौ: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि. वि. ।
- रिमाल, मदन, (वि.सं.२०६०, १३ मंसिर), मिथिला संस्कृतिका दुर्लभ अवशेष, *कान्तिपुर दैनिक*, पृ.७ ।
- श्रेष्ठ, टेक बहादुर, (वि.सं.२०५८), *नेपालका राजाहरु तथा तराईका थारु*, कीर्तिपुर: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि.।
- श्रीमद्वाल्मीकीय रामायण, प्रथम भाग चौथो संस्करण, (वि.सं.२०४०), गोरखपुर: गीता प्रेस ।

नेपाली परम्परागत पुस्तकहरूको ढाँचा र शिल्प

डा. महेशकुमार आचार्य

मानव सभ्यताको विकास र प्रसारमा पुस्तकको निकै ठूलो योगदान रहेको छ । लेखनकलाको विकासमा पनि पुस्तकको भूमिका अहम रहेको छ । तर मानवीय ज्ञान र चेतनालाई एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा तथा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गर्ने पुस्तकहरू विगतमा कसरी निर्माण गरिन्थे र यस्ता पुस्तकका आकार शैली र ढाँचा कस्ता हुने गर्दथे ? भन्ने विषयमा थोरैले मात्र चासो राख्ने गरेको पाइन्छ । यस लेखमा संसारमा पुस्तक निर्माणमा मानिसले आरम्भिक समयमा कस्ता कस्ता प्रयास गरेका थिए भन्ने कुराको अन्वेषण गर्दै नेपालमा पुस्तक निर्माणमा के कस्ता ढाँचा, शैली वा कलाको प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ । नेपाली पुस्तक निर्माणको मौलिक शिल्पको खोजी र नेपाली पुस्तक निर्माण शैलीमा विदेशी शैलीको अतिक्रमणको वास्तविकता खोजीमा केन्द्रित रहेको यो शोधमूलक आलेख नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रह गरिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरूको अवलोकन तथा पुस्तकको इतिहास सम्बन्धमा हालसम्म प्रकाशित भएका द्वितीय स्रोतहरूबाट तथ्यहरू संकलन गरी प्राप्त तथ्यहरूलाई वर्णनात्मक शैलीबाट प्रस्तुत गर्ने विधि अवलम्बन गरी तयार पारिएको छ ।

१. पुस्तक निर्माणको इतिहास

वर्तमान समयमा पुस्तकको अर्थ गर्न निकै कठिन छ । इन्टरनेटमा राखिएका र विद्युतीय सामग्रीका स्क्रीनमामात्र प्रकटहुने अभौतिक जस्ता लाग्ने लेखन सामग्रीहरूदेखि ताडपत्र, भोजपत्र, पुराना परम्परागत कागजहरू आदिमा श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा लेखिएका र आपसमा बाँधिएका सबै सामग्रीहरू पुस्तक मानिन्छन् । तरपनि पुस्तक भन्नाले हामीले आजभोलि कागजका पानाहरूमा लेखिएका र श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा बाँधेर तयार पारिएका सामग्री बुझ्ने गर्दछौं । कागजको आविश्कार हुनुअघि अनेकौं भौतिक वस्तुहरूमा लेख्ने गरिन्थ्यो । त्यसैले त्यस्ता सामग्रीहरूलाई पनि पुस्तक मान्नुपर्ने हुन्छ । अतः कुनै पनि

भौतिक वस्तुमा लेखिएका र धेरै लेखन सामग्रीहरूलाई क्रमबद्धरूपमा आपसमा बाधिरिटिकाउ हुनेगरी निर्माण गरिएको लेख्य वस्तुलाई नै परम्परागत रूपमा पुस्तक बुझ्ने गरिन्छ । यस्ता पुस्तकहरू सर्वप्रथम कहाँ, कसले निर्माण गर्‍यो र आरम्भिक पुस्तकहरू कस्ता थिए होलान् ? भन्ने विषय निकै चाखलाग्दो रहेको छ ।

पुस्तक निर्माणको प्राचीनता खोजीगनुअघि लेखनको सुरुवात र लेख्य सामग्रीहरूको विषयमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । मानिसले लेखनकलाको आरम्भ प्राचीन सभ्यताको युगदेखि गरेको हो । ध्वन्यात्मक लेखनका प्राचीनतम उदाहरणहरू करिब तेस्रो-दोस्रो शहस्राब्दी तिर विकसित भएका प्राचीन मेसोपोटामिया, मिश्र, सिन्धुघाँटी, एलम, सिरिया, र चिनिया सभ्यताहरूबाट प्राप्त भएका छन् (Gelb, 1965) । शब्दपदात्मक चरणका यी लेखनहरू कतिपय पढ्न सकिएका छन् भने केही अहिलेसम्मपनि पढ्न सकिएका छैनन् । सर्वप्राचीन यी लेखहरू प्रस्तरका अभिलेखहरूमा उत्कृण गरिएका छन् । स्वतन्त्र प्रस्तरमा लेखिएका हुँदा यिनलाई पुस्तक भन्न सकिदैन । लेखनकार्य सीमित रहँदासम्म पुस्तकको आवश्यकता पनि भएको थिएन होला । तर जब-जब लेख्ने विषयवस्तु विस्तृत हुँदै गयो तब लामा-लामा लेखहरू एकै ठाँउमा थुन्ड्खलाबद्ध रूपमा लेख्नु पर्ने आवश्यकता सृजना भयो र यही आवश्यकताले संसारमा पुस्तकको आविश्कार गरेको हो ।

संसारमा सर्वप्रथम पुस्तकको निर्माण गर्नेहरू वर्तमान इजिप्टमा विकसित भएको मिश्र सभ्यताका मानिसहरू थिए । यहाँको लेखनकला निकै पुरानो भएकोकुरा यस अघिनै उल्लेख भैसकेको छ । यहाँबाट पेपिरस नामक विरुवाको डाँठ (Pith) लाई आपसमा टाँसेर तयार पारिएको विशेष लेख्य सामग्री पेपिरसमा लेखिएको र बेरेर राख्न मिल्ने एक पुस्तक प्राप्त भएको छ । औषधी, पशु चिकित्सा र गणितका विषयमा लेखिएको यो पुस्तक ई.पू. दोस्रो सहस्राब्दीका शासक अमेनमत तेस्रो (Amenemhat III, १८४०-१७९२ ई.पू.) को समयमा लेखिएको विश्वास गरिन्छ (Ghalioungui, 1963) । यो पुस्तक लामो पेपिरसमा लेखेर बेरेर राख्न मिल्ने विशेष आकारमा तयार पारिएको छ । हुन त यस्ता पुस्तकहरू पछिल्लो समयमा पुरानो र भुत्रो हुँदै जाँदा उस्तै लेख्यसामग्रीमा, उस्तै लिपिमा र उस्तै आकार प्रकारमा पुनः सार्ने प्रचलन पनि रहेको पाइन्छ । पुस्तकको प्राचीनतामा सन्देह

१ यी मध्ये सिन्धु, एलम र क्रिटका लेखनहरू अहिलेसम्म पढ्न सकिएको छैन।

रहेता पनि पुस्तकको ढाँचा र आकार प्रकारले भने लेखिएकै समयको प्रतिनिधित्व गर्दछ । दोस्रो सहस्राब्दीतिर लेखिएको विश्वास गरिने अन्य इजिप्सियन पेपिरस पुस्तकहरू बेलायत तथा जर्मनका संग्रहालयमा संग्रहित रहेका छन् । यसरी हेर्दा संसारका सर्वप्राचीन पुस्तकहरू मिश्रमा निर्माण भए र ती पुस्तकहरू पेपिरसमा लेखिएका र बेरेर राख्न मिल्ने खालका पुस्तकहरू थिए भन्ने देखिन्छ । पेपिरस स-साना डाँठहरूलाई आपसमा टाँसेर तयार पारिन्छ । त्यसैले यो जुनसुकै आकारको पनि बनाउन सकिन्छ । तर यो विरुवाबाट उचाइ बढी भएको तर लम्बाइ भने कम हुने आकारको बनाउन केही सहज हुने गर्दछ । त्यसैले आरम्भिक यी पुस्तकहरू उचाइ बढी भएका र बेरेर राख्न मिल्ने किसिमका बनेका हुन सक्छन् ।

अरब क्षेत्रमा विकसित भएको मेसोपोटामिया सभ्यतामा तेस्रो सहस्राब्दीदेखि क्रमशः सुमेरियन, अक्काडियन(बेविलोन) र असेरियन जातिका मानिसहरूले सभ्यताको विकास गरेका थिए । सुमेरियनहरूले यस क्षेत्रमा शब्दपदात्मक चरणको कीलाक्षर लिपिको विकास गरेका थिए । यसैबाट अक्काडियन र असेरियनहरूले पदात्मक चरणको कीलाक्षर लिपिको विकास गरेका थिए । यहाँ असेरियनहरूले माटाका पाटीहरूमा तिखो वस्तुले कोरेर अक्षरहरू लेख्ने र माटाका पाटीहरूलाई घाममा सुकाएर पछि भट्टीमा पोलेर पक्की लेखोटहरू तयार पार्दथे । प्रथम सहस्राब्दी इसापूर्वका दिनमा तयार पारिएका समान आकार प्रकारका यस्ता माटाका पाटीहरूलाई क्रमबद्धरूपमा राखेर पुस्तकको रूप दिइएको पाइएको छ । उत्खननबाट यस्ता माटाका पाटीहरूको श्रृङ्खला नै पाइएका छन् । यस्ता हरेक पाटीहरू पुस्तकका एक पत्र जस्तै रहेका छन् । यी पुस्तकको आकार भने आजभोलि प्रचलनमा रहेका उचाइ बढी हुने तर लम्बाइ केहीकम हुने जस्तै देखिन्छन् । यसरी मिश्रमा पेपिरसका बेरुवा ग्रन्थहरू निर्माण गर्ने युगमा मेसोपोटामिया क्षेत्रमा माटाका पुस्तकहरू बन्ने गरेको तथ्य पाइएको छ । आकार र ढाँचा भने अरबी माटाका पुस्तकहरू पनि पेपिरसका पुस्तक जस्तै उचाइ बढी भएका तर लम्बाइ कम भएका माटाका पाटीहरूबाटै बनेको देखिन्छ ।

यसै गरी अर्को एक स्वर्ण पुस्तक पनि प्राचीनता र सुन्दर आकार प्रकार वा कलात्मकताका दृष्टिले निकै चर्चित रहेको छ । इट्रस्कन (Etruscan) स्वर्ण पुस्तकका नामले चर्चित यो पुस्तक बुल्गेरियाको स्ट्राउमा (Strouma) नदीको नहर खन्नेक्रममा प्राप्त भएको थियो । ५ से.मि. लम्बाइ र ४.५ से.मि. चौडाइ भएका ६ वटा सुनका पाताहरूमा लेखेर सुनकै सिक्रीले आपसमा बाँधेर निर्माण गरिएको यो पुस्तक ६६० इशापूर्वमा तयार भएको

थियो (Joelconte, 2008) । हाल यो पुस्तक सोफिया स्थित बुल्गेरियन राष्ट्रिय इतिहास संग्रहालयमा रहेको छ । यसलाई हेर्दा दक्षिण पूर्वी युरोपका मानिसहरूले आरम्भिक समयमा सुनका पुस्तकहरू पनि निर्माण गर्ने गरेको देखिन्छ । यो पुस्तकको आकार पनि लम्बाइ भन्दा उचाइ बढी भएको देखिन्छ । पुस्तकको शीर्षभागमा सुनकै धागोले बाँधेर यो पुस्तक तयार पारिएको छ । यो स्वर्ण पुस्तकको आकारबाट युरोपमा आरम्भदेखिनै उचाइको तुलनामा लम्बाइ कमहुने आकार प्रकारमा पुस्तक निर्माण गर्ने परम्परा रहेको देखिन्छ ।

चिनियाहरूले कागजको आविश्कार हुनुअघि पुस्तक निर्माणमा काठ र बाँसको प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । चिनिया हानवंशको शासन अघि (ई.पू. २०६-२२० ई.सं.) देखिनै चीनमा बाँसका पुस्तकहरू निर्माण गर्ने परम्परा रहेको थियो (Wu, 1936) । त्यसवेला चीनमा बाँसलाई स-साना पातला टुकामा काटेर हरियो भागलाई खुर्केर फालिन्थ्यो । यसपछि बाँकि रहेको बाँसको सेतो भागलाई पातला र लामा टुक्राहरूमा काटिन्थ्यो र आगोमा सेकाइन्थ्यो । यिनलाई निश्चित आकारमा काटेर रेशमी धागो वा छालाका डोरीहरूले दुईतिरबाट बाँधेर सुन्दर पुस्तकको स्वरूप दिने गरिन्थ्यो (Wu, 1936) । एकदुई पङ्क्ति मात्र लेख्न मिल्ने उचाइ भएका तर लामा आकारका बाँसका टुक्राहरूलाई बाँधेर बनाइएका यी पुस्तकहरू निकै सुन्दर देखिन्थे । पछिल्लो समयमा मात्र उनीहरूले रेशमी बस्त्र र कागजका पुस्तकहरू निर्माण गर्न थालेका हुन् । चिनियाहरूका आरम्भिक पुस्तकहरू भने युरोप र अरबमा निर्मित पुस्तक भन्दा भिन्न आकारको देखिन्छ । यहाँका यी बाँसका पुस्तकहरू लम्बाइको तुलनामा उचाइ कम हुने गरी पढ्याइएका छन् । यी पुस्तकहरू नेपालमा मध्यकालमा निर्मित थ्यासफू पुस्तक जस्ता आकारमा बनाइएको देखिन्छ ।

भारतीयहरूको पुस्तक निर्माणको इतिहास निकै पुरानो मानिन्छ । ई.पू. ३३६ मा भारत आक्रमण गर्न सिकन्दरका सेनापतिका रूपमा युनानबाट भारत आएका निआर्कसले त्यसवेला भारतीयहरूले कपासलाई कुटेर कागज निर्माण गर्ने गरेको बताएका छन् (ओभा, १९७१, पृ. ३) । यी कागजका पुस्तकहरू पनि बनेहोलान् । केही समयपछि भारतमा ताडपत्र र भोजपत्रमा लेख्ने परम्पराको विकास भएको देखिन्छ । यी सामग्रीहरूमा पनि पुस्तकहरू निर्माण गरिएको हुनु पर्दछ । तर दुर्भाग्य यस्ता कमजोर सामग्रीहरूमा लेखिएका पुस्तकहरू धेरै समय टिकाउ हुन सक्दैनन् । त्यसैले भारतमा इश्वी पूर्व लेखिएका पुस्तकहरू प्राप्त हुन सकेका छैनन् । त्यसैले आरम्भिक भारतीय पुस्तकहरूको आकार प्रकारका विषयमा थाह हुन

सकेको छैन । भारतीय पुरालिपिविद् गौरीशंकर हिरा चन्द ओम्का आफ्नो पुस्तक भारतीय प्राचीनलिपिमालामा भारतमा प्राप्त सर्वप्राचीन ताडपत्र ग्रन्थ इशवीको दोस्रो शताब्दीमा लेखिएको एक नाटकको अंश भएको बताएका छन् । यसैगरी उनले भोजपत्रमा लेखिएको सर्वप्राचीन पुस्तक इशवीको चौथो शताब्दीको संयुक्तागम नामक बौद्ध ग्रन्थ भएको तथा कागजको सर्वप्राचीन ग्रन्थ मध्य एसियाको यारकन्दबाट प्राप्त संस्कृत ग्रन्थ रहेको बताएका छन् (ओम्का, १९७१, पृ. ३) । यी भारतमा लेखिएका सबैभन्दा पुराना पुस्तक नभै प्राप्त हुन सकेका पुराना पुस्तक हुन् । ताडपत्र, भोजपत्र, कागज जस्ता सामग्रीको आयु धेरै लामो हुँदैन त्यसैले भारतमा लेखिएका यी भन्दा पुराना पुस्तकहरू नष्ट भै सकेको हुन सक्छन् । सामान्यतया भारतमा पुस्तक निर्माणको आरम्भ इशवी पूर्व नै भैसकेको अनुमान गर्न सकिन्छ । सायद भारतका आरम्भिक पुस्तकहरू कपास कुटेर बनाइएका कागज, ताडपत्र र भोजपत्रमै लेखिएका थिए होलान् । तर इशापूर्वका यी पुस्तकहरूको आकार प्रकारका विषयमा भने यसै भन्न सकिँदैन । सायद हाल प्राप्त प्राचीन ताडपत्र ग्रन्थजस्तै चौडाइ कम भएका र लाम्चो आकारकै थिए होलान् भन्ने अनुमान मात्र लगाउन सकिन्छ ।

माथि उल्लेखित तथ्यहरूबाट के देखिन्छ भने सेमेटिक क्षेत्र^२ र यसको उत्तर तर्फको युरोप क्षेत्रमा आरम्भदेखि नै उचाइ बढी र चौडाइ कम हुने किसिमको आकार र ढाँचाका पुस्तकहरू निर्माण हुने गर्दथे । सायद त्यहाँ उपलब्ध हुने लेख्य सामग्री पेंपिरसको आकारबाट यो ढाँचा विकसित भएको हुनु पर्दछ । यसको ठीक विपरित भारतीय क्षेत्र र चीनमा भने उचाइ कम हुने तर लम्बाइ ज्यादाहुने आकार र शैलीका पुस्तकहरू निर्माण हुने गरेको देखिन्छ । पुस्तकहरूको यो भारतीय मौलिक शैलीमा पनि यहाँका प्रमुख लेख्य सामग्री ताडपत्रको आकारको विशेष प्रभाव रहेको देखिन्छ । चीनमा भने बाँसका सामग्रीमा लेख्ने अभ्यास गर्दा यस्ता लाम्चो आकारका पुस्तक निर्माण हुन पुगेको देखिन्छ । त्यसैले हाल संसार भर प्रचलनमा रहेको उचाइ बढी र चौडाइ कम हुने पुस्तकहरूलाई हामी पश्चिमी पुस्तक निर्माण शैली र लाम्चो आकारको पुस्तक शैलीलाई पूर्वीय पुस्तक निर्माण शैली भन्न सक्दछौं । यसै पृष्ठभूमिमा नेपालका परम्परागत पुस्तकहरूको ढाँचा र शैलीको मुल्याङ्कन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । यसपछि मात्र वर्तमान पश्चिमी शैलीको पुस्तकहरूले

२ प्राचीन समयमा वर्तमान अरबक्षेत्र, अफ्रिकाको उत्तरी क्षेत्र र मध्यपूर्वको समग्रक्षेत्रलाई सेमेटिक क्षेत्र भनिन्थ्यो । प्राचीन मिश्र र मेसोपोटामिया सभ्यता को विस्तृत क्षेत्र नै सेमेटिक क्षेत्र हो ।

नेपाली मौलिक पुस्तक निर्माण शैलीमाथि कसरी र कहिले अतिक्रमण गर्‍यो भन्ने विषयमा स्पष्ट हुन सकिन्छ ।

२. नेपालमा पुस्तक लेखन

नेपालका पुस्तकहरूको आकार र शैलीको चर्चा गर्नुअघि यहाँ पुस्तकलेखन को सुरुवात र पुस्तक निर्माण गर्ने सामग्रीहरूको चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । भौगोलिक र सांस्कृतिक सामिप्यताका कारणले नेपालको लेखनकलामा भारतीय प्रभाव देख्न सकिन्छ । लिच्छवीकालदेखि नेपालमा भारतकै गुप्त लेखनसँग मिल्दोजुल्दो लिपि, भाषा, लेखनशैली र विषयवस्तुका अभिलेखहरू लेख्न सुरु गरिएको देखिन्छ । यहाँ लिच्छविकालको आरम्भतिरका प्रशस्त अभिलेखहरू प्राप्त भएतापनि यी पुस्तक भन्न सकिने लेख्य सामग्री होइनन् । लिच्छविकालको उत्तरार्धतिर उत्तर लिच्छवि लिपिमा लेखिएका ताडपत्र ग्रन्थहरू भने प्राप्त भएका छन् जुन पुस्तककै रूपमा तयार पारिएका छन् । "राष्ट्रिय अभिलेखालयको स्कन्दपुराण(अम्बिका खण्ड) नामक ताडपत्रमा लेखिएको हस्तलिखित ग्रन्थ उत्तरलिच्छवि लिपिमा लेखिएको छ" (शाक्य, वि.सं. २०३०, पृ.५) । मध्यकालको सुरुवाततिर नेपालमा पुस्तक लेख्ने क्रम व्यापक भैसकेको देखिन्छ । "१००० ई. ताका नेपालमा पाण्डुलिपि ग्रन्थहरूको माग बढिरहेको र पूर्वी भारतमा सारिएका ग्रन्थहरूले नेपालमा प्रवेश पाएका देखिन्छ" (रेग्मी, वि.सं., २०६०, पृ.१९०) । यो अवस्था यहाका पुस्तक निर्माता वा लेखकहरूले माग अनुसार पुस्तक लेखन वा आपूर्ति गर्न नसकेर भएको हो । भारतको पटनामा रहेको नालन्दा विश्वविद्यालयमा मुसलमान आक्रमण भएपछि भौगोलिकरूपले नजिक र सुरक्षित समेत रहेको काठमाडौं उपत्यकामा धेरै विद्वान् शरणार्थीहरूले शरण लिएका थिए । उक्त समय भर्खरै विकसित हुँदै गरेको तिब्बती बौद्धधर्म, महायान र वज्रयान बौद्धधर्म तथा हिन्दू धर्मको प्रचारको प्रतिस्पर्धा चलिरहेको समय थियो । त्यसैले काठमाडौंमा तिब्बत, भारत र नेपालका लागि समेत आवश्यक पर्ने पुस्तकहरूलेख्ने र सार्ने काम यहाँ व्यवसायकै रूपमा सञ्चालनमा आएको देखिन्छ । त्यसैले यो समयमा नेपालमा अत्यधिक पुस्तकहरू निर्माण भएको देखिन्छ । पूर्वमध्यकालसम्म नेपालमा परम्परागत कागजको निर्माण आरम्भ भए तापनि कागजहरूको प्रचलन व्यापक भैसकेको थिएन । त्यसवेलासम्म पनि पुस्तक निर्माणको मुख्य साधन ताडपत्र नै थियो । बलियो र टिकाउ पाको कागजका साथसाथै ताडपत्रलाई नै पुस्तक निर्माणमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ । "यहाँको हावापानीमा भोजपत्रका पुस्तकहरू छिटै

नष्टहुने भएको हुँदा नेपालमा भोजपत्रका पुस्तकहरू त्यति लेखिएको देखिदैन" (राजवंशी, वि.सं. २०५९, पृ. ७) । ताडपत्रहरू नेपालमा नपाइने भएको हुँदा भारतबाट ल्याउनु पर्दथ्यो । तर पहिलो रङको पाको कागज र नीलो रङको नीलपत्र जस्ता कागजहरू नेपालमै निर्माण गरिन्थ्यो । यसरी भारतबाट ल्याइएका ताडपत्र र यहाँ बनाइएका रङ्गिन कागजहरूमा पुस्तकहरू लेखिन्थ्यो । मध्यकालको उत्तरार्धदेखि भने ताडपत्रमा भन्दा कागजमै ग्रन्थहरू लेख्ने परम्परा विकसित हुँदै गएको देखिन्छ । यसरी नेपालमा लिच्छविकालको उत्तरार्धदेखि मध्यकालको पूर्वार्धसम्ममा पुस्तकका निर्माता, पुस्तक निर्माण समग्रीहरू तथा लेखन परम्परा समेतमा भारतीयप्रभाव रहेको हुँदा यहाँका पुस्तकको शैली वा ढाँचामा समेत भारतीय पुस्तक निर्माणकलाको प्रभाव देख्न सकिन्छ ।

३. नेपाली पुस्तकहरूको ढाँचा र शैली

संसारमा प्रचलित उपर्युक्त प्राचीन पुस्तक निर्माणको परम्परा वा शैलीको पृष्ठभूमिमा नेपालका प्राचीन पुस्तकको शैली वा ढाँचाहरूको अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । नेपालमा पुराना पुस्तकहरूको सबैभन्दा ठूलो संग्रह राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छ । त्यहाँ संग्रह गरिएका समग्र पुस्तकहरूको अवलोकनबाट हामी यहाँ आरम्भिक समयमा कस्ता आकार, शैली वा स्वरूपका पुस्तकहरू निर्माण गर्ने परम्परा रहेको थियो भन्ने बुझ्न सक्दछौं । राष्ट्रिय अभिलेखालयमा संग्रह गरिएका हजारौं हस्तलिखित ग्रन्थहरूको संरचनालाई हेर्दा यहाँ मुख्य तीन भिन्न किसिमका ग्रन्थहरू निर्माण गरिएको पाइन्छ ।

३.१) साधारण ग्रन्थ

नेपालका बहुसंख्यक हस्तलिखित ग्रन्थहरू विशेष आकार प्रकारमा निर्माण गरिएका छन् । चौडाइभन्दा लम्बाइ धेरै भएका अर्थात् लाम्चो आकारका ताडपत्रहरूलाई लेख्नको निम्ति तयार पारिए पछि त्यस्ता ताडपत्रको बाहिरी किनारमा निश्चित मार्जिन छाडेर पुष्पबुट्टा वा रेखाले घेरेर लेख्ने भाग छुट्याइएको हुन्छ । लामो ग्रन्थ भएमा समानान्तर मध्य दूरीमा दुईवटा सानो कोठा र छोटो आकारको ग्रन्थ भए मध्यभागमा एक सानो कोठा छोडिएको हुन्छ । यी कोठाभित्र ताडपत्रलाई ग्रन्थ बनाउने क्रममा प्वाल पारिन्थ्यो र यी प्वालहरूमा डोरीले उनेर बाँध्ने काममा उपयोग गरिन्थ्यो । त्यसैले प्वाल पार्न छुट्टाइएका यी कोठाहरूमा कुनै पनि अक्षर वा चित्र निर्माण नगरी खाली छोडिएको हुन्छ । यस्ता अनेकौं

पत्रहरूमा ग्रन्थ लेखिसकेपछि हरेक पानामा मार्जिन बाहिर पेज नम्बर लेख्ने गरिन्थ्यो । यी अलग अलग पत्रहरूलाई क्रमिकरूपले राखेर हरेक पानामा प्वाल पारिन्थ्यो । पानाकै आकारका पातला काठका फलेकहरूलाई गाताको रूपमा तल र माथि राखिन्थ्यो^३ र गाता र पानालाई समेट्ने गरी ग्रन्थमा बनाइएका एक वा दुई प्वालहरूमा डोरीले उनेर बाँधिन्थ्यो । यसरी नेपालका हस्तलिखित ग्रन्थहरू तयार पारिएका छन् । पढ्ने बेला यिनमा बाँधिएका डोरीहरू खुकुलो पारिन्थ्यो र पानाहरू पल्टाउदै पढ्ने गरिन्थ्यो । पढिसकेपछि यी ग्रन्थहरूलाई चिठ्ठीका लिफा आकारका कपडाका विशेष खालका थैलाहरूमा राख्ने गरिन्थ्यो र थैलामा जोडिएको तुनाले बेर्ने गरिन्थ्यो । हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पनि यस्तै थैलामा बेरेर ग्रन्थहरूलाई भण्डार गरिएको छ । पछि बनेका भोजपत्र, नीलपत्र, र नेपाली कागजका ग्रन्थहरू पनि यस्तै किसिमले निर्माण गरिएका छन् ।

यी ग्रन्थहरू नेपाली पुस्तक इतिहासका जीवन्त प्रमाण हुन् । यिनले कागजको आविष्कार हुनुअघि ताडवृक्षको पातमा पुस्तक तयार पार्नु पर्ने अवस्थाको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । त्यसैले अधिकांश पुस्तकहरू "उचाइमा करिब चार इन्चका र लम्बाइमा भने तीन फिट सम्मका रहेका छन्" (जोशी, वि.सं.२०५५, पृ. ३२) । यो आकार प्राचीन भारतीय ताडपत्रहरूकै जस्तो हो । किनभने अरबी यात्री अलबेरुनीले आफ्नो यात्रा वृत्तान्तमा पनि "भारतका ताडपत्र ग्रन्थहरू चौडाइ तीन अंगुल सम्मका र लम्बाइ एक यार्ड (करिब तीन फिट) सम्मका हुने बताएका छन्" (उद्धृत Sircar, 1965) । यस्ता लामो आकारका पुस्तक भारत र नेपालमा धेरै समय सम्म प्रचलनमा रहेको देखिन्छ ।

३.२) ध्यासफू ग्रन्थ

केही नेपाली हस्तलिखित ग्रन्थहरू साधारण ग्रन्थभन्दा वेग्लै किसिमका छन् । यस्ता ग्रन्थहरूलाई प्वाल पारेर धागोले बाँध्ने गरिएको पाइदैन । कागजलाई गाँसेर निकै लामो आकारको बनाई त्यस्ता कागजलाई पत्रपत्र हुने गरी पट्याएर राखिन्थ्यो र हरेक

^३ अधिकांश ग्रन्थहरूमा चित्रसहितका काठका गाता राख्ने गरिएको छ । तर राष्ट्रिय अभिलेखालयमा स्तोत्र सङ्ग्रह नामक नीलपत्र ग्रन्थमा राखिएको एक हस्तीहाडको गाता पनि प्रदर्शनमा राखिएको छ । यसबाट नेपालमा महत्वपूर्ण हस्तलिखित ग्रन्थहरूमा हस्तीहाडका गाता पनि राख्ने प्रचलन रहेको देखिन्छ ।

पत्रमा क्रमशः अक्षरहरू लेख्ने गरिन्थ्यो । यस्ता पत्रपत्र हुने गरी पट्याएर तयार पारिएका विशेष खालका नेपाली ग्रन्थहरूलाई नेवारी भाषामा 'थ्यासफू' भनिन्छ । पट्याएर राखिएको अबस्थामा यी ग्रन्थहरू पनि अन्य साधारण ग्रन्थ जस्तै देखिन्छन् । तर पढ्ने बेला यी ग्रन्थका पानाहरू अलग गर्न सकिदैन पल्टाउन मात्र सकिन्छ । यस्ता थ्यासफू ग्रन्थहरू सामान्यतया दैनिकी लेखनमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कतिपय ग्रन्थहरूमा दुर्गा कवच, दुर्गा पूजा विधि, देवता चित्र सङ्ग्रह, दिक्षा विधि, द्वादश स्थापना विधि जस्ता धार्मिक र कर्मकाण्डका पुस्तकहरू पनि लेखिएका छन् । नेपाली कागजमा मात्र यस्ता थ्यासफू ग्रन्थहरू निर्माण भएको पाइन्छ । यस्ता विशिष्ट प्रकारका कलात्मक पुस्तक नेपालका मौलिक सृजना थिए । कागजमा लेखिएको भएतापनि परम्परागत ताडपत्र ग्रन्थको प्रभावले यस्ता ग्रन्थहरू पनि चौडाइ वा उचाइ भन्दा लम्बाइ बढी भएको बनाइएको पाइन्छ । यी पुस्तकहरूलाई चिनिया बाँसका पुस्तकसँग आकारमा तुलना गर्न सकिन्छ ।

३.३) बेरुवा ग्रन्थ

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा अनौठो आकारका केही हस्तलिखित ग्रन्थहरू सङ्ग्रह गरिएको छ । त्यस्ता ग्रन्थलाई बेरुवा ग्रन्थ भन्न सकिन्छ । यी ग्रन्थहरूको निर्माण र व्यवस्थापन विशेष किसिमले गरिएको छ । पातलो कागजका धेरै पत्रहरूलाई माडले टाँसेर (मड्याएर) बाक्लो तुल्याई यस्ता बाक्ला पानाहरूलाई आपसमा गाँसेर लामो आकारको बनाइएको छ । यसरी तयार पारिएको लामो आकारको कागजमा ग्रन्थहरू लेखिएका छन् । लेखेर सकेपछि कागजलाई बेलना आकारमा बेरिन्छ र तुनाले बाँधिन्छ । यस्ता ग्रन्थहरूमा सुरक्षाको लागि गाता राख्न मिल्दैन । त्यसैले यी ग्रन्थहरू धातुका ढुङ्ग्रोहरूमा बन्द गरेर राखिन्छ । हाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा यस्तै एक बेरुवा ग्रन्थ राख्ने ढुङ्ग्रो पनि प्रदर्शन गरिएको छ । यी ग्रन्थहरू पढ्ने समयमा ग्रन्थलाई फुकाएर माथिबाट पढ्दै गइन्छ र तलतिरको भागमा पढ्दा माथिल्लो भाग स्वतः बेरिदै जान्छ । यस्ता बेरुवा ग्रन्थहरूमा अत्यधिक लामा ग्रन्थहरू लेख्न कठिन हुन्छ । त्यसैले स-सानो आकारका धर्मग्रन्थहरू वा टिपोटहरूको लेखनमा यी ग्रन्थहरूको उपयोग गरिएको पाइन्छ । यसरी बेलना आकारमा बेरेर ढुङ्ग्रोमा बन्द गरी राख्न मिल्ने ग्रन्थहरूको निर्माण गरिनु पनि नेपाली ग्रन्थकलाको एक महत्वपूर्ण विशेषता रहिआएको छ । यी ग्रन्थहरू प्राचीन मिश्रवासीहरूले पेपिरसमा तयार पार्ने ग्रन्थहरू जस्ता देखिन्छन् । तर परम्परागत कागजमा निर्माण गरिनु, कागजको

वास्कोपनले गर्दा पढ्दै जाँदा पढिसकिएको भाग आफै बेरिदै जानु र विशेष किसिमका बुङ्ग्रोमा सङ्ग्रह गरिनु चाँहि यहाँको मौलिकता रहेको छ ।

४. छापाखानाको आगमन र नयाँ स्वरूपका पुस्तक निर्माण

छापाखानाको आगमन संगै भारत र नेपालमा समेत ताडपत्र आकारका परम्परागत पुस्तकहरूलाई पश्चिमी आकारका अर्थात् उचाइ बढी र लम्बाइ कम भएका आधुनिक ढाँचाका पुस्तकहरूले विस्थापित गरेका हुन् । भारतमा सन् १५५६ मा पुर्तगालीहरूले गोवा क्षेत्रमा पहिलो छापाखाना भित्राएका थिए । सत्रौँ र अठारौँ शताब्दीमा भारतमा छापाखानाको व्यापक विकास र विस्तार हुन पुग्यो । विस्तारै भारतमा प्राचीन हस्तलिखित हिन्दू धर्मग्रन्थहरू पनि छापाखानाबाट छापिन थाल्यो । यसक्रम संगै रामायण, महाभारत, पुराणहरू तथा कर्मकाण्डका पूजाविधिहरू उल्लेखित पुस्तकहरू लम्बाइ भन्दा उचाइ बढी भएको विशेष आकारमा छापिन थाल्यो । पुस्तकको यो आकार उपनिवेश कायम गरी भारतमा बसेका अंग्रेजहरूको पुस्तक निर्माण शैलीको प्रभावबाट प्रभावित थियो । वास्तवमा पश्चिमी मुलुकबाट आयातित प्रेसहरू नै यस्तो आकारका पुस्तक छापनका लागि बनेका थिए ।

सन् १८५१ मा जंगबहादुरले पहिलो पटक नेपालमा प्रेस मेसिन भित्राएका थिए । मेसिनको अग्रभागमा गिद्धको चित्र अंकित भएको हुँदा यो प्रेसले नेपालमा गिद्धेप्रेसको नाम पायो । यो प्रेसको आगमनसंगै नेपालमा पनि छापाखानाको युग आरम्भ भयो । विस्तारै भारतको बनारसमा छापिदै आएका नेपाली पुस्तकहरू नेपालमै छापिने वातावरण तयार भयो । यसक्रम संगै ताडपत्रको आकारलाई ध्यानमा राखेर विकसित हुन पुगेको लाम्चा आकारका नेपाली पुस्तकहरू क्रमशः विस्थापित हुँदै गए र यहाँ पश्चिमी मुलुकमा प्रचलनमा रहेको लम्बाइको तुलनामा उचाइ बढी हुने आधुनिक पुस्तकहरूको प्रचलन हुँदै गएको देखिन्छ ।

५. उपसंहार

नेपालमा पुस्तक निर्माणको इतिहास लिच्छविकालको आखिरी समयदेखि व्यापक हुँदै गएको देखिन्छ । आरम्भिक पुस्तकहरू ताडपत्र र भोजपत्रमा तयार पारिन्थ्यो । भोजपत्रमा भन्दा ताडपत्रमा पुस्तक निर्माण गर्ने परम्परा नेपालमा विशेष लोकप्रिय रह्यो । पूर्व मध्यकालमा भारतको नालन्दा विश्वविद्यालयबाट आएका विद्वान् सरणार्थीहरूले

मध्यकालमा पुस्तक निर्माणकार्यलाई व्यापक रूपमा विस्तार गरे । आरम्भिक समयमा हातले तयार पारिएका नेपाली पुस्तकहरू ताड वृक्षका पातकै आकारका अर्थात् उचाइको तुलनामा लम्बाइ अधिक हुने अर्थात् लाम्चो आकारका हुने गर्दथे । परम्परागत कागजको आविश्कार भैसकेतापनि हातले पुस्तक लेख्ने युग रहँदासम्म पुस्तकको आकार भने उचाइ कम र लम्बाइ ज्यादा हुने विशेष आकारमै निर्माण गरिए । यहाँ ध्यासफू जस्तो धागोले बाँध्नु वा सिउनु नपर्ने मौलिक आकारका पुस्तक र बाँस तथा काठको हुड्ग्रोमा राख्न मिल्ने बेहवा ग्रन्थ जस्ता मौलिक शैली वा ढाँचाका पुस्तकहरू पनि आविश्कार भएका थिए । छपाखानाको आयातसँगै नेपाली पुस्तकको मौलिक आकारको अन्त्य भयो र पश्चिमी शैली र आकारका पुस्तकहरू अर्थात् उचाइ बढी र लम्बाइ कम आएका आधुनिक पुस्तकहरू प्रचलनमा आयो । युरोपमा आरम्भदेखिनै उचाइ बढी र लम्बाइ कमहुने आकारका पुस्तक प्रचलनमा रहेको कुरा माथि उल्लेखित स्वर्ण पुस्तकको आकारबाट थाहा पाउँछौ । उनीहरूले प्रेसको आविश्कार गर्दा पनि आफ्नो परम्परागत आकारका पुस्तक छान्ने किसिमले गरे । हामीले भने आफैले हाम्रो आवश्यकता अनुरूपको प्रेसको आविश्कार नगरी युरोपबाट छपाखाना भित्रायौ । यही कारणले हामीले परम्परागतरूपमा मध्यकालमा आविश्कार गरेका पुस्तकका मौलिक स्वरूप ढाँचा वा शिल्पलाई जोगाउन सकेनौ र पश्चिमी ढाँचा वा स्वरूपका पुस्तकहरू निर्माण गर्ने परसंस्कृति अवलम्बन गर्न पुग्यौ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- ओझा, रायबहादुर पंडित गौरीशंकर हीराचंद, (१९७१ तेस्रो संस्करण), भारतीय प्राचीन लिपिमाला, न्यू दिल्ली : मुन्सीराम मनोहरलाल ।
- जोशी, हरिराम, (वि.सं. २०५५) लेखन सामग्रीको रूपमा ताडपत्र, अभिलेख, वर्ष १६ अंक १७ पृ. ३१-३३ ।
- राजवंशी, शंकरमान, (वि.सं. २०५९ दोस्रो सं.) नेपाली लिपि विकास, काठमाडौं : श्याम सुन्दर राजवंशी ।
- रेग्मी, दिनेशचन्द्र, (वि.सं. २०६०), पुरालेखन र अभिलेख, काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल ।

शाक्य, हेमराज, (वि.सं. २०३०) नेपाल लिपि-प्रकाश, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्र
प्रतिष्ठान ।

Buhler, G. (1980 Reprinted) . *Indian paleography*. New Delhi : Oriental Books
Reprint Corporation.

Gelb, I.J. (1965 2nd ed., 2nd Impression). *A study of writing*. Chicago & London : The
University of Chicago Press .

Ghalioungui, P.(1963) ,Excerpts taken form magic and medicalscience in ancient
Egypt. Retriveon 2017-07-12 from [www.wrf.org/ancient-medicine/oldest-
medical-books.php](http://www.wrf.org/ancient-medicine/oldest-medical-books.php)

Joelconte.(2008). Etruscangold book from 600 BC discovered. Retrieved on 2017-
07-14,from www.bulgariasofiamission.org

Sircar,D.C. (1965). *Indian Epigraphy*. Delhi: Motilal Banarsidass.

Wu, K.T. (1936). The Chinese book: It's evolution and development. *Tien
Hsia Monthly* .iii(1), 25-33. Retrieved on 2017-07-12 from [www.
chinaheritagequarterly.org.com](http://www.chinaheritagequarterly.org.com)

धार्मिक एकताको प्रतिक हरिहर

निर्मला पोखरेल

नेपाल धार्मिक सहिष्णुताको देश भनेर प्रसिद्ध रहेको छ । यहाँ धर्मको नाममा राजसम्म हिंसा भड्किएको छैन । सबै धर्मको सारतत्व उही मानेर सबै देवदेवीलाई उतिकै आदर गर्नु हिन्दू धर्मको महानतायुक्त विशेषता नै हो । यति हुँदा हुँदै पनि समयको कालखण्डमा विविध धार्मिक सम्प्रदायहरू बीचमा कहिलेकाहीं सानो तिनो विचारको वेमेल रहेको देखिन्छ । फलस्वरूप लिच्छविकालतिरै वैदिक यज्ञयागादिका पक्षपातीहरू र बौद्धहरू बीच सानोतिनो घोचपेच र भनाभनको अवस्था देखिन्छ । भेदभावको यो भावना उक्त कालमा नै वैष्णव र शैव सम्प्रदायमा पनि अलिअलि देखा पर्न थाल्यो । फलस्वरूप एकथरी उदार व्यक्तिहरूले धार्मिक सम्प्रदायमा एकता ल्याउनुपर्छ भन्ने सोच राख्न थाले । यही सोचको परिणाम हो विभिन्न देवी देवताहरूलाई मिश्रित स्वरूपमा प्रस्तुत गर्नु । यहाँ अर्धनारीश्वरको रूपमा शिवपार्वती, त्रिमूर्ति रूपमा ब्रम्हा, विष्णु महेश्वर; पाञ्चायन देवताको रूपमा शिव, विष्णु, दुर्गा, गणेश र सूर्य, ब्रम्हादि चतुर्भूतिको रूपमा ब्रम्हा, विष्णु, शिव र शक्ति, विष्णु चतुरव्युहको रूपमा वासुदेव शंकर्षण, प्रद्युम्न र अनिरुद्ध, लक्ष्मी नारायण (वासुदेव कमलजा) को रूपमा लक्ष्मी र नारायणलाई एकै मूर्तिफलमा प्रस्तुत गर्नु । यसै गरि हिन्दूहरूका दुई महान देवता शिव र विष्णुलाई अर्थात् हरि र हरलाई पनि मिश्रित स्वरूपमा एउटै मूर्तिफलमा प्रस्तुत गरि श्रद्धा प्रकट गर्ने परम्पराको शुरुवात भयो ।

यस्ता हरिहरका विविध नामहरू विभिन्न श्रोतहरूमा यस प्रकार देखिन्छन्-हरिशङ्कर, अर्धशौरिश्वर, शिवनारायण, शङ्करनारायण आदि ।

विष्णु र शिवका अनुयायीहरूलाई एक सूत्रमा बाँधी दुवै देवताको एकै चोटी पूजा हुनसक्ने हरिहरको मूर्ति निर्माण कहिले देखि प्रारम्भ भयो भन्ने कुरा सम्बन्धि विभिन्न तथ्यहरू, निम्नानुसार रहेका छन् -

सर्वप्रथम रामायणको एक ठाउँमा विष्णु र शिवलाई 'एतौ परमौ देवौ' भनिएको छ। उक्त कथनलाई विद्वानहरूले हरिहर सम्प्रदायको भावनाको पूर्णरूप मानेका छन्। यसै गरी महाभारतको द्रोण पर्व, अनुशासन पर्वमा ठाउँ ठाउँमा शिव र विष्णुलाई समान भनिएको छ तर यिनीहरूको संयुक्त स्वरूपको भने उल्लेख भएको छैन।

पौराणिक कालमा आएपछि शिव र विष्णुको संयुक्त देवमूर्तिको उल्लेख पाइन्छ। वामन, मत्स्य, हरिवंश आदि पुराणहरू मध्ये हरिवंश पुराणमा विष्णु भन्नु नै शिव र शिव भन्नु नै विष्णु भनिएको छ भने वामन र मत्स्य पुराणमा शिव र विष्णुको संयुक्त देवमूर्तिको उल्लेख छ (वाङ्देल, वि.सं. २०३९)।

भारत वर्षको सन्दर्भमा उत्तरी भारतमा विशेष गरि मथुरामा प्राचीन समय देखि नै हरिहरको मूर्ति बनाइ पूजा गर्ने चलन रहेको प्रमाणित हुन्छ। इसाको प्रथम शताब्दी देखि बनेका हरिहरका मूर्तिहरू यहाँ उपलब्ध छन्। जितेन्द्रनाथ वनर्जीले हुविष्कको एउटा सिक्कामा बनेको देवकृतिलाई हरिहर प्रतिमाको प्राचीनतम उदाहरण मानेका छन् (वनर्जी, १९६८)। उक्त समयमा हरिहरको मूर्ति ज्यादै लोकप्रीय नभए पनि गुप्तकालका भने हरिहरका मूर्तिहरू केही मात्रामा फेला परेका छन्। नालन्दा तिर पाइएका गुप्तकालका अनेक छापहरूमा हरिहरको मूर्ति अंकित छ। यही कालको हरिहरको एउटा मूर्ति इलाहाबाद म्युजियममा राखिएको छ (वाङ्देल, वि.सं. २०३९)। यो कालपछि भने भारतमा हरिहरको मूर्तिहरू बनाउने लहर नै चल्यो।

नेपालको सन्दर्भमा सर्वप्रथम अभिलेखीय आधारमा इ. ५६५ (संवत् ४८७) मा पशुपति देउपाटनमा पशुपतिनाथको मन्दिर जाने मूलबाटोको मूल ढोकानेर उत्तर पट्टि गचाननी भन्ने ठाउँ छ त्यहीँ हरिहरको मूर्तिको पादपीठमा अभिलेख कुँदिएको छ जो अभिलेख नै हरिहर अंकित पहिलो अभिलेख हो। लिच्छविकालीन उक्त अभिलेखमा निम्न कुरा लेखिएको छ।

"भिन्ने पुंसां जगति च तथा देवता भक्ति भावे पक्षग्राह भ्रमितमनसां पक्षविच्छिन्ति हेतोः।" इत्यर्थाभ्यां समुपरचितं यन्मुरारीश्वराभ्यामेकं रूपं शरदिजघन श्यामगौरं तदव्यात् (बज्राचार्य, वि.सं. २०३०, पृ. १९९)।

अर्थात् - संसारमा मानिसहरूको भिन्ना भिन्नै देवताहरूमा भक्ति भाव हुन्छ, पक्षपातमा परेर मनमा भ्रम भएका ती मानिसहरूको पक्षपात हटाउनका लागि विष्णुले र महादेवले आधा आधा भई यसरी जुन एउटै रूप लिनु भएको छ, शरद ऋतुको मेघजस्तो कालो र गोरो भएको त्यस (रूप) ले रक्षा गरौस् (बज्जाचार्य, वि.सं. २०३०, पृ. २००) । उक्त अभिलेखमानै स्वामी वार्तले स्वर्गमा भएका आफ्ना आमा बुवाको र आफ्नो पनि पुण्य बढाउनका लागि सारा संसारको सृष्टि स्थिति प्रलयका कारण भएका, आदि र अन्त्य (जन्म र मरण) नभएका भगवान् शङ्करनारायण स्वामीलाई यहाँ स्थापना गरे (बज्जाचार्य, वि.सं. २०३०, पृ. १९९) ।

यहाँ भएको मूर्ति भने उक्त समयको नभै सत्रौ शताब्दीताकाको हो भनि वाइडेलेले मान्नु भएको छ (वाइडेले, वि.सं. २०३९) । यही मूर्तिलाई मोहन प्रसाद खनालले इ. १३४९ मा समशुद्धिनको विनाशकारी आक्रमणमा परि पुरानो मूर्ति नष्ट भएकोले धर्ममल्लका समयमा जयसिंह राम वर्धनले स्थापना गरेको हुनसक्ने बताउनु भएको छ (खनाल, वि.सं. २०२२, पृ. २२६) ।

लिच्छवीकालीन हाल राष्ट्रिय संग्रहालयमा राखिएको अशुवर्माको समयको एक अभिलेखमा "हात मिलाएका शंकर नारायण" (कर्मलिति शंकरनारायण) को उल्लेख भएको छ । उक्त अभिलेखमा बताइए जस्तो मूर्ति त छैन तर वैष्णव र शैव धर्ममा एकता ल्याउने काममा गरिएको कल्याण उदारहणीय छ ।

लिच्छविकालीन मानिएका हरिहरका मूर्तिहरू उपत्यकामा यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् जसमध्ये नारायणचौर नक्शालको, वालाजुको शितला मन्दिर आगाडिको आदिलाई लिन सकिन्छ (भट्टराई, वि.सं. २०४१, पृ. ६८) ।

यसरी अभिलेखीय आधारमा संवत् ४८७ मा हरिहरको पहिलो चोटी उल्लेख हुन गयो भने मूर्तिको आधारमा इ. तेथ्रो शताब्दी सम्म पुग्न सकिन्छ । इ. तेथ्रो शताब्दी मानिएको पाटन सौगलटोलमा प्राप्त हरिहरको मूर्ति नै नेपालको सबै भन्दा प्राचीन हरिहरको मूर्ति हो (वाइडेले, वि.सं. २०३९, पृ. १२८) ।

विभिन्न मूर्ति विज्ञान लगायत अरु पुस्तकहरूमा हरिहर मूर्ति निर्माण विधिबारे विविध वर्णन पाइन्छ । जसमा विष्णुधर्मोत्तर, अग्निपुराण, मत्स्यपुराण, वामन पुराण, हेमाद्रिव्रत खण्ड, सुप्रभेदागम, रूपमण्डन, शिल्परत्न प्रमुख रहेका छन् ।

यिनै पुस्तकहरू मध्ये विष्णुधर्मोत्तरमा दायाँ आधामा श्वेतवर्ण त्रिशूलधारी वृषभयुक्त शिवको मूर्ति र बायाँ आधामा नीलवर्ण चक्रपद्मधारी गरुडयुक्त विष्णुको मूर्ति नै हरिहर हो भनिएको छ भने, अग्निपुराणमा हरिहरलाई शंकरनारायण भन्दै दायाँपट्टि त्रिशूल र ऋषि, बायाँपट्टि गदा र चक्र धारण गर्ने, गौरी र लक्ष्मी सहित रुद्र र केशवका चिन्हयुक्त हरिशङ्करको मूर्ति गराउनु भनिएको छ (भट्टराई, वि.सं. २०४१, पृ. ६८)।

हरिहरमूर्ति निर्माण सम्बन्धमा विस्तृत वर्णन मत्स्यपुराणमा गरिएको छ। जसअनुसार हरिहरको मूर्तिलाई शिवनारायण मानेको छ र यस्तो लक्षण बताइएको छ-बायाँ आधामा माधव, दायाँ आधामा शिव, विष्णुका बाहुमा मणी, केयूर र शङ्ख चक्र वा चक्रको सट्टा गदा गराउनु, तथा आधा भाग कटिभूषण पीताम्बर धारी र मणि भूषित पाउ होस्। दायाँ आधामा अर्धचन्द्र जटा, सर्पको जनै, माला, हार धारण गरेको र दायाँ बाहु वरदमुद्रा, त्रिशूलयुक्त, आधा कटिप्रदेश बाघको छाला लाएको र मणि रत्नले युक्त, पाउमा नागको कल्ली लाएको गराउनु (भट्टराई, वि.सं. २०४१, पृ. ६८)।

नेपालमा पाइएका प्रशस्त हरिहरका मूर्ति मध्ये केहीको चर्चा गरिन्छ।

हरिहर सौगलटोल पाटन (इश्वरी तेश्रो शताब्दी)

प्राचीन मूर्ति लक्षणले युक्त हटाकटा चारबाहुको साधा शिलाखण्डमा समपादमा उभिएको, यो मूर्तिको दायाँ भाग हर (शिव) र बायाँ भाग हरि (विष्णु) को रहेको छ। दायाँ बाहुमा माथि त्रिशूल र तल वरद मुद्रा प्रदर्शन गरिएको छ भने बायाँ दुई बाहुमा माथि चक्र र तल शङ्ख धारण गरेको छ। गहिरो नाभिस्थल भएको अधोवस्त्र मात्र धारण गरेको यो मूर्तिमा धोतीलाई घुँडा मुन्तिर नपुन्याइ घुँडा माथि बाटै दुवैतिर फैल्याएको तर धोतीको बीचको भागलाई चाहीं पट्याइ नागवेली जस्तो पारेर दुवै खुट्टाको बीच घुँडा मुनि झारिएको छ। केही अरु प्राचीन मूर्तिहरू जस्तो राष्ट्रिय नाचघरको शिव, कुटुबहालको विश्वरूपमा पनि यस्तै विशेषता देखिन्छ।

हरिहर पशुपति गवाननी सत्रौं शताब्दी मूर्ति (छैटौं शताब्दी अभिलेख)

सुन्दर फूलबुट्टे पादपीठमाथि समपादमा उभिएको चारबाहुको दायाँ भाग शिव (हर) र बायाँ भाग विष्णु (हरि) भएको अत्यन्त आकर्षक यो मूर्तिको दायाँ छेउमा पार्वती र बायाँ छेउमा लक्ष्मीको सुन्दर मूर्ति बनाइएको छ। पार्वती पर्वतजन्य श्रृङ्खलायुक्त पादपीठमा

त्रिभङ्गमुद्रामा छन् भने लक्ष्मी दोहोरो पदमपीठमा त्रिभङ्ग मुद्रामा रहेकी छिन् । शिवपट्टि माथिल्लो बाहुले त्रिशूल र तल्लोले रुद्राक्षमाला विष्णु पट्टि माथिल्लो बाहुमा चक्र र तल्लोमा शङ्ख अंकित गरिएको छ । शिल्परत्न नामक मूर्ति विज्ञानको पुस्तकमा दुवै देवताका छेउमा उनीहरूका आ आफ्ना शक्तिदेवी रहने बताइए अनुसार यो मूर्ति रहेको देखिन्छ ।

यी बाहेक उपत्यका भरि सयौंको संख्यामा अत्यन्त आकर्षक हरिहरका मूर्तिहरू प्राप्त छन् ।

भारतवर्षको सन्दर्भमा इ. को आरम्भ पूर्व शैव र वैष्णव सम्प्रदायका अनुदायीहरू बिच धर्म सम्बन्धि मत भेद चलिरहेको थियो (श्रीवास्तव, १९९०, पृ. ६९) । विस्तारै एक वर्ग यो मतभेदलाई अनावश्यक ठानीरहेका थिए जसको परिणाम इस्वीको प्रारम्भ बाट दुवै देवताको एकीकृत रूप हरिहर मूर्ति बन्न थाले ।

भारतमा गुप्तकालको मथुरामा एक स्तम्भमा रहेको हरिहरको मूर्तिमा बायाँ भाग विष्णु किरिट, कुण्डल र घोती, लाएका अवस्थामा छन् । माथिल्लो बाहुमा शङ्ख र तल्लो बाहु चक्र पुरुषको सिरमा राखेको छ । दायाँ शिवपट्टि जटामुकुट, यज्ञोपवित र मृगचर्म धारणा गरिएको छ । शिव भागको माथिल्लो हातको आयुध खण्डित छ तर तल्लो बाहु त्रिशूल पुरुष माथि राखिएको छ (श्रीवास्तव, १९९०, पृ. ६९) ।

अर्को भारतको वादामीमा पाइएको हरिहरको मूर्ति निकै उल्लेखनीय छ । समपादमा उभिएको दायाँ आधा हर र बायाँ आधा हरि भएको चार बाहुको यो मूर्तिमा दायाँ पट्टि माथिल्लो बाहुमा सर्पले वेरिएको परशु लिएको छ भने तल्लो बाहु भाँचिएको छ । बायाँ पट्टि पनि माथिल्लो बाहु भाँचिएको छ भने तल्लो बाहु कटिहस्तमुद्रा (कटयावलम्बित) मा छ । दायाँ आधामा जटामुकुट र बायाँ आधामा किरिट मुकुट प्रस्ट देखिन्छ । दायाँ कानमा सर्प कुण्डल र बायाँ कानमा मकर कुण्डल निकै सुहाएको छ । त्यसै गरि दायाँ पट्टि छेउमा पार्वती र साँढेको अनुहार भएको नन्दी र बायाँ पट्टि हाँसिलो मुद्रामा लक्ष्मी अनि सानो स्वरूपमा छेउमा गरुड बनाइएको छ । फलकको तल्लो भागमा साना स्वरूपमा नाच्दै गाउँदै गरेका अवस्थामा शिवगणहरू बनाइएका छन् (श्रीवास्तव, १९९०, पृ. ६९) ।

हाल इण्डियन म्युजियममा राखिएको भारतको विहारमा पाइएको हरिहरको मूर्ति निकै चाखलाग्दो छ जसमा हर पट्टिको दायाँ भागमा उर्ध्व लिङ्गलाई विशेष जोड दिइएको छ भने बायाँ पट्टि विष्णुलाई मोहिनी स्वरूप सुन्दर स्त्री रूपमा देखाइएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा पनि यस्ता चाखलाग्दा र मनमोहक मूर्तिहरू उपत्यका भित्र र बाहिर प्रशस्त प्राप्त भएका छन् । जसमध्ये चाँगुको भण्डार भित्र रहेको शैलीको हिसावले आठौँ शताब्दी मानिएको (खनाल, वि.सं. २०५२ पृ. २२६) । हरिहरको मूर्तिमा अरु जस्तै दायाँ भागले शिवको र बायाँ भागले विष्णुको प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । दायाँ माथिल्लो बाहुमा रुद्राक्ष र तल्लोले वरद मुद्रा, बायाँ माथिल्लो बाहुमा शंख र तल्लो बाहुले नान सहितको कमलको फूल धारण गरेको छ ।

पन्ध्रौँ शताब्दीको मानिएको दुल्लु स्थित पादुकामा रहेको हरिहर मूर्तिको पनि आफ्नैपन र शैली छ । मूर्तिको दायाँ बायाँ अतिभङ्ग मुद्रामा पावती र लक्ष्मीलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यो मूर्तिमा पनि दायाँ भागले शिवको प्रतिनिधित्व र बायाँ भागले विष्णुको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ ।

यी बाहेक पशुपतिको प्राङ्गणमा वाशुकी मन्दिर जाने बाटो पट्टिको सुन्दर र भव्य हरिहरको मूर्ति, बैतडी जिल्ला अन्तर्गत उकुमा रहेको चौधौँ शताब्दीमा निर्मित मन्दिरको भग्नावशेष रहेको स्थलमा अरु देवी देवताहरूसँगै हरिशंकरको सुन्दर मूर्ति रहेको छ (खनाल, वि.सं. २०५२, पृ. २२८) ।

यसरी भारतमा इश्वरीको प्रारम्भदेखि र नेपालमा इश्वरीको तेस्रो शताब्दी देखि हरिहरका मूर्तिहरू प्राप्त हुन थाले र नेपालको सन्दर्भमा भने लिच्छवीकालदेखि हरिहर सम्प्रदाय लोकप्रिय बन्दै मल्लकाल र हालसम्म पनि उत्तिकै सम्मानजनक स्थितिमा रहेको छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- खनाल, मोहनप्रसाद, (वि.सं. २०५२), नेपाली कला, काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।
 बज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं. २०३०), लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौँ : सिनास ।
 भट्टराई, गोविन्दप्रसाद, (वि.सं. २०४९), मूर्तिकला, काठमाडौँ : इल्या भट्टराई ।
 बनर्जी, जे.एन., (१९७४), दि डेभलपमेन्ट अफ हिन्दू आइकोनोग्राफी, दिल्ली: मुन्सिराम मनोहरलाल पब्लिसर्स ।
 वाइदेल, लैनसिंह, (वि.सं. २०३९), प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
 श्रीवास्तव, वृजभूषण, (१९९०), प्राचीन भारतीय प्रतिमा विज्ञान एवं मूर्तिकला, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

प्राचीन कीर्ति, उत्तरमध्यकालीन कला

डा. सन्ध्या खनाल (पराजुली)

विषय प्रवेश

नेपाली जनजीवनको दुङ्गेधारासंग अत्यन्त नजिकको सम्बन्ध रहेको छ। विगत केही वर्ष यता सुकदै, मासिदै गइरहेका उपत्यकाका प्राचीन दुङ्गेधाराहरू वर्तमान समयसम्म पनि खानेपानीको अत्यन्त दरिलो स्रोतका रूपमा रहदै आएका छन्। पानी बिना मानिसको जीवन सम्भव नहुने हुँदा विश्वका प्राचीन सभ्यताहरू नदी किनारमै विकास भए। उत्पादकत्वमा स्वमित्वता, जनसङ्ख्याको वृद्धि तथा क्षमता र प्रविधिको विकाससंगै नदी किनारबाट विस्तारै सभ्यता विभिन्न क्षेत्रमा विस्तारित हुँदै गयो। ती बस्तीबाट नदी वा अन्य पानीका प्राकृतिक स्रोतसम्म दैनिक धाउन सम्भव थिएन। तसर्थ पानीका स्रोतलाई नै आफ्ना वासस्थल नजिक ल्याई पानीको उपभोगमा सजिलो बनाउने प्रविधिको विकास भयो। त्यसैको उपज काठमाडौं उपत्यकाका टोल टोलमा अवस्थित दुङ्गेधाराहरू हुन्। दुङ्गाद्वारा निर्मित धाराबाट पानी बगाईने हुँदा यिनलाई दुङ्गेधारा भनिएको हो। अविरल पानी प्रवाह गर्ने दुङ्गेधारालाई पवित्र गङ्गा समान मानी टुटीमा उनकै वाहन मकर अङ्कित गरिने हुँदा यिनलाई मकरधारा पनि भनिन्छ। धाराको टुटी सुनको भएमा सुन्धारा तथा धारा परिसर गहिरो भएमा गैँडीधारा भनिन्छ। नेवारी भाषामा भने यिती/हिटी भन्ने प्रचलन छ। यि नेवारी भाषाको येचु (सफा) सँग सम्बन्धित छ। यसरी सफा बग्ने पानीको अर्थमा यिती हुँदै पछि यिती शब्द अपभ्रंस हुँदै हिटी बनेको पाइन्छ। वर्तमान समयमा पनि स्थानीय जनजिब्रोमा हिटी शब्द नै बढी प्रचलित रहेको पाइन्छ। पश्चिम नेपालमा भने दुङ्गेधारालाई मगराउ, मुगुराउ वा मुङ्गा भन्ने प्रचलन छ।

वैकल्पिक जलस्रोतको विकास

मोहेञ्जोदाडो क्षेत्रको उत्खननमा इ.पू. २०००-इ.पू. १५०० को स्नानागार पाइएको थियो । पाकेको इटद्वारा निर्मित, गहिरो तथा चारैतर्फ प्रदक्षिणापथ र तल ओर्लिनका निर्मित सिँहि निर्माण गरिएको चतुष्कोण आकारमा निर्मित स्नानागारमा इनारबाट पानी बग्ने तथा खस्ने (flow and fall) गर्दथ्यो (Wheeler, 1998, p.40-43) । यसबाट आर्य सभ्यताका धार्मिक अनुष्ठान तथा सामाजिक परिपूर्तिका निम्ति प्राकृतिक स्रोतद्वारा शुद्ध पानी बगाइ व्यवस्था भइसकेको बुझिन्छ । त्यस्तै पश्चिम नेपालको तिलौराकोट कपिलवस्तुको उत्खननमा इ.पू. ८००- इ.पू. इशवीको दस्रो शताब्दीको सानो स्नानागारको अवशेष पाइएको थियो । सिन्धु सभ्यतासँग समानता राख्ने उक्त स्नानागारमा पनि इनारबाटै पानी प्रवाह गरिएको थियो (Nakamura and others, 2000, p.156) । यी दुवै स्नानागारको वास्तुसंरचना पानी प्रवाह प्रकृतिसँग काठमाडौँ उपत्यकाका ढुङ्गेधाराहरूको तादात्म्यता देखिन्छ । काठमाडौँ उपत्यकामा किराँतीहरूको आगमन इ.पू. १० औँ शताब्दीताका भएको मानिन्छ । काठमाडौँ आगमनपश्चात् किराँतहरूले उपत्यकाको डाँडाको उच्च भागलाई आफ्नो बस्ती विस्तारको बलो रोजे । यस्ता किराँतकालीन बस्तीहरूको नामका पछाडि प्रिङ्ग शब्द जोडिएका पाइन्छन् । जस्तै: खोप्रिङ्ग, माखोप्रिङ्ग, फलप्रिङ्ग, लोप्रिङ्ग, मुप्रिङ्ग, अन्दिप्रिङ्ग, जोलप्रिङ्ग आदि । उच्च बस्तीमा बसोबास गर्ने किराँतहरूलाई बेसीमा अवस्थित नदीनाला वा आफ्ना वासस्थान वरपर अवस्थित खहरेसम्म दैनिक धाउन मुस्किल थियो । त्यसैले उनीहरूले आफ्ना बस्ती भन्दामाथि निर्मित पोखरीको प्रयोग गरे । यस्ता पोखरीमा प्रायः बर्सात्को पानी, मुहान बाटाटा रहेका प्राकृतिक स्रोतबाट कुलो मार्फत् ल्याइएको पानी पुनर्भरण गरिन्थ्यो (Tiwari, 2012, p.156) । किराँतहरूलाई यस्ता पोखरी निर्माण मात्र नभई पोखरी निर्माण गर्दा पानीको चुहावट रोक्न पोखरीको पिँध तथा छेउ छाउमा अपनाइने प्राविधिक ज्ञान समेत थियो (Tiwari, 2002, p.131) । यही ज्ञानले गर्दा नै उनीहरू पोखरीमा निर्भर भए । किराँतहरूले प्रयोगमा ल्याएका केही पोखरीहरूमा नगरकोट माथिको महादेव पोखरी, थानकोट पारीको दहचोक, भक्तपुर गुण्डु माथिको पोखरी भञ्ज्याङ्ग, फर्पिङ्ग माथिको पोखरी थुम्को आदि हुन् । यस अर्थमा उपत्यकामा पोखरी तथा कुलो निर्माणको थालनी गर्ने किराँती नै रहेको प्रष्ट हुन्छ । किराँतपछि उपत्यकाका लिच्छविहरूको आगमन भयो । समथल भूमिबाट आएका लिच्छविहरूलाई गहिराइमा पानी प्रवाह गर्ने ज्ञान नभए तापनि कुलो वा नहर सम्बन्धी प्रसस्त ज्ञान थियो । लिच्छविकालमा असङ्ख्य कुलोहरू निर्माण भए, जसको पुष्टि अभिलेखीय प्रमाणहरूले गर्दछन् । तर लिच्छविकालमा ती कुलोहरूलाई पानीयमार्ग वा कुल्या नभनी तिलमक शब्दको प्रयोग गरिएका छन् । तिलमक संस्कृत भाषाको शब्द होइन । संस्कृत

शब्दकोषमा यसको अर्थ छैन । किराँत परिवारको जनभाषाबाट यो प्रचलनमा आएको हो ।
 वज्राचार्य, २०३०, पृ. २६९) । कृतीम नदीको अर्थमा तिलमक शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ ।
 लिच्छविहरूले कुलो पानीको व्यवस्था व्यापक बनाए तापनि यसका प्रवर्तक किराँत भएका
 कारण साथै जनजिब्रोमा अभ्यस्त भइसकेको कारण लिच्छविकालमा पनि किराँती शब्द नै
 प्रयोग भएको हुनुपर्दछ । यसका उदाहरण राजा नरेन्द्रदेवको पशुपति बज्रधरको अभिलेखमा
 उल्लिखित मेकण्डीदुल तिलमक (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ५०२), लगनटोलको शिवदेवको
 अभिलेखमा उल्लिखित चिशिमण्डा तिलमक (वज्राचार्य, २०३०, पृ. ५१५) ले दिन्छन् ।
 यी शब्दहरू तिब्बती मूलका हुन् । पोखरी निर्माणमा निपूर्ण किराँत तथा नहर/कुलोको
 विस्तारमा निपूर्ण लिच्छविहरूको ज्ञानको सम्मिश्रणको प्रतिफल नै उपत्यकाका दुङ्गेधारा
 हुन् । उपत्यकाका पहाडी खोंचबाट बगेका नदीनाला, प्राकृतिक मुहान, कण्डका पानीलाई
 कुलोमार्फत निश्चित क्षेत्रमा ल्याई पोखरी तथा भूमिगत जलाधारमा पानी पुनर्भरण गरिन्थ्यो
 । साथै ती पानीका स्रोतलाई ङुँडद्वारा विभिन्न क्षेत्रमा पुर्‍याएर उपत्यकाका बस्ती बस्तीमा
 ङुँडधारा निर्माण गरिए । प्रत्येक बस्तुलाई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने कला भएका
 लिच्छविहरूले ङुँडधारालाई कलात्मक तथा आकर्षक वास्तुस्वरूपमा निर्माण गर्नु स्वाभाविक
 थियो ।

प्राचीन ङुँडधारा र मग हिटी

किराँतकालीन कलाका नमूना उपत्यकामा अत्यन्त न्यून पाइएका छन् । अभिलेखको
 अभाव साथै तत्कालीन वास्तुसंरचनाहरू नष्ट भइसकेका कारण किराँतकालीन वास्तुकलाको
 नमूना हामी समक्ष छैनन् । पाटनको प्राचीनकालीन बस्ती पटुको टोल हाल च्यासल टोलको
 नामले चिनिन्छ । उक्त टोलमा प्राचीनकालमा किराँतहरूको बस्ती रहेको विश्वास गरिन्छ^१ ।
 उक्त टोलमा एक प्राचीन ङुँडधारा रहेको छ जसलाई ना (नारायण) हिटी भनिन्छ । अधिकार

^१ उक्त क्षेत्रमा लिच्छविहरूद्वारा आठ सय किराँती मारिएको विश्वास गरिन्छ । तत्कालीन किराँतीहरूमध्ये
 केही किराँतीहरूले लिच्छविहरूको आक्रमणबाट बच्न घ्याम्पो भित्र लुकि आफ्नो ज्यान बचाएको
 किंवदन्ती प्रचलित छ । लिच्छविहरूको हातमा शासन आएपश्चात् किराँतीहरूले लिच्छवि शासक
 सामुन्ने गड् आफूहरूलाई नमान्न अनुरोध गर्दा तत्कालीन शासकले ती किराँतहरूलाई च्यासल क्षेत्रमा
 पालुङ्गो खेती गरी बस्ने अधिकार दिएका थिए । घ्याम्पोलाई नेवारी भाषामा टेंप भनिन्छ । च्यासल
 टोलमा टेंप घर भएका नेवारहरूको हालसम्म पनि बसोबास छ । साथै उनीहरूको परम्परागत पेशा
 पालुङ्गो खेती रहदै आएको छ । जसको माग उपत्यकामा आज पनि मागे सङ्कान्तिका दिन अत्यधिक
 छ । यसले उक्त कुरा किंवदन्ती मात्र नभइ साँचो हो भन्नेतिर इकित गर्दछ ।

दुङ्गेधाराको स्थापनासंगै धाराको टुटीमाथि वा धारा परिसरमा मूर्ति राख्ने परम्परा अत्यन्त प्राचीन हो । उक्त दुङ्गेधारा परिसरमा भारतमा विकसित मथुरा कलाशैलीको प्रभावयुक्त गजलक्ष्मीको मूर्ति छ । यो इशापूर्व प्रथम शताब्दीको हो (वाङ्गदेल, २०३९, पृ.२४) । यस आधारमा च्यासल टोलको ना हिटी, गजलक्ष्मीको समकालीन साथै काठमाडौं उपत्यकाकै सर्वप्राचीन (इसापूर्वकालीन) दुङ्गेधारा रहेको छ । दुङ्गेधारा परिसरमा रहेका तीन टुटीहरूमध्ये गजलक्ष्मीको मूर्तिसंगै रहेको साधारण टुटीयुक्त धाराले उक्त कुरालाई थप पुष्टि गर्दछ । इस्वीको शुरूवातदेखि उपत्यकामा थुप्रै दुङ्गेधाराहरू निर्माण भइसकेका पाइन्छन् । उक्त कुरा अभिलेखीय प्रमाणहरूले पुष्टि गर्दछन् । लिच्छविकालीन राजा वृषदेवले सीनगुमहाविहार (स्वयम्भू) मा दुङ्गेधारा बनाएका थिए (Vajracharya, Malla, 1985, p.76) । लिच्छवि राजा धर्मदेवका पुर्खाले बनाएको नारायण हिटीमा पानी नआएको चर्चा गोपालराज वंशावलीमै उल्लेख छ । भक्तपुरको बागेश्वरी गाउँमा अवस्थित पूर्व लिच्छविलिपिमा लेखिएको अभिलेखसहितको बाघ हिटी मानदेवको समकालीन मानिन्छ । काठमाडौंको केलटोलमा राजा मानदेवले दुङ्गेधारा निर्माण गरेका थिए (Tiwari, 2002, p.130) । राजा वसन्तदेवको सीतापाईलाको सं. ४३० (सन् ५०८) को अभिलेखमा बहिनी जयसुन्दरीले बनाएको दुङ्गेधाराको जीर्णोद्धारका निम्ति भूमि दान गरेका थिए (वज्राचार्य, २०३०, पृ.१३४) । साँखु दुगा हिटीमा सं. ४६० (सन् ५३८) मा वामनस्वामीको मूर्ति स्थापना गरिएको तथा काठमाडौं गणवहालस्थित ताहा हिटीमा सन् ५५० को अभिलेख सहितको अबलोकितेश्वरको मूर्ति (वज्राचार्य, २०३०, पृ.१६९, १७७) स्थापना गरिएको थियो । यसरी लिच्छविकालको शुरूवातताका नै यस्ता दुङ्गेधाराहरूको निर्माणका उदाहरणहरूले यसको प्राचीनता किराँतकालसम्म पुर्चाउँदा फरक नपर्ला ।

लिच्छविकालको शुरूवातताका स्थापित दुङ्गेधाराहरूमध्येको एक महत्वपूर्ण धारा मग हिटी हो । मग हिटी पाटन मङ्गलबजार टोलमा राजदरबार नजिक अवस्थित छ । यसको स्थापना राजा मानदेवका छोरीका छोरा भारविले सं. ४९२ (सन् ५७०) मा गरेका हुन् (वज्राचार्य, २०३०, पृ.२०८) । उनले मग हिटीको निर्माण गर्नुभन्दा बीस वर्ष पहिले सं. ४७२ (सन् ५५०) मा हाँडीगाउँमा दुङ्गेधाराको निर्माण गरेका थिए जुन हाल छैन । प्राचीनकालमा ललितपुर क्षेत्रको नाम यल थियो । लिच्छविकालमा युपग्राम (वज्राचार्य, २०३०, पृ.२०९) हुँदै पूर्वमध्यकालमा ललितपुर (वज्राचार्य, २०६८: ३५) हुन गएको थियो । मध्यकालीन पाटनका

शासकहरूले सो क्षेत्रलाई 'मणिग्वल' तथा आफूलाई 'मणिलगाधिपति' भन्ने गर्दथे (वज्राचार्य, २०६८, पृ. ७) । ललितपुर विशेष गरी नौ मणिका निमित्त प्रसिद्ध रहेको छ, जुन ललितपुरको मूल भाग अर्थात् दरबार क्षेत्रको वरिपरि छन् । नौ मणिहरू : मणि कुण्ड, मणि नाग, मणि केशव, मणि मण्डप, मणि कुमार, मणि गणेश, मणि छें, मधुमैमणि तथा मणि धारा हुन् (जोशी, २०५८, पृ. २७१) । 'ग्वल' शब्द संस्कृत नभई किराँती परिवारको हो (वज्राचार्य, २०६८, पृ. ८) । बस्तीलाई बुझाउन लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा ग्वल शब्द धेरै स्थानमा प्रयोग भएका छन् । यही ग्वल शब्दसँग मणि शब्दको संयोजनबाट मणिग्वल हुन गएको हो । मणिग्वलबाट मनिग्व हुँदै पछिल्लोकालमा सो सहरको नाम मङ्गल (सहर/बजार) हुन गएको हो । साथै मङ्गल बजारमा अवस्थित दुङ्गेधारा हुँदा मङ्गल हिटी हुँदै मग हिटी नामले प्रचलित हुन पुगेको हो । दुङ्गेधारामा मकरको आकृति अङ्कित गरिने प्रचलन अनुरूप मकर अवस्थित धाराको अर्थमा नेवारी भाषामा हिटी मग हुँदै जनमानसमा मग हिटी हुन गएको हो । निर्माणकालदेखि उक्त दुङ्गेधाराले अविरलरूपमा पानी प्रवाह गरिरहेको छ । परिसरमा रहेका तीन दुङ्गेधाराहरूमध्ये दायाँतर्फको धाराको पानीले पाटन कृष्णमन्दिरको दैनिक पूजा हुँदै आएको छ । बायाँतर्फको धाराको पानी पाटनकाराजा सिद्धिनरसिंह मल्लद्वारा ने.सं. ७६१ (सन् १६४०) मा शुरूवात गरी प्रत्येक वर्ष कार्तिक महिनामा देखाइने कार्तिक नाचको अन्तिम दिन हिरण्यकशिपु बन्ने व्यक्तिलाई तान्त्रिक मुखुण्डो लगाएका नृसिंह बन्ने व्यक्तिले छुने वित्तिकै अचेत हुने हुँदा उनलाई व्युँताउन राजोपाध्यायहरूले प्रयोग गर्दै आएका छन् । उक्त दुङ्गेधारामा तीन स्रोतहरूबाट पानी प्रवाह गरिएको पाइएको छ । केही वर्षअघि जीर्णोद्धारको क्रममा देखिएका इवा वही, कार्तिक नाच देखाइने डबली तथा दुङ्गेधाराको पूर्वमा अवस्थित चैत्यतर्फबाट दुङ्गेधारातर्फ आएका माटाका डुँडहरूले उक्त कुरालाई पुष्टि गर्दछन् ।

दुङ्गेधाराको कला र मग हिटी

हरदम पानी प्रवाह गर्ने दुङ्गेधारा पवित्र गङ्गाको प्रतीक मानिन्छन् । नदीमध्ये सबैभन्दा पावन गङ्गालाई मानिन्छ । गङ्गामा स्नान गर्नाले सम्पूर्ण पापबाट मोक्ष भइने विश्वास छ । गङ्गाको वाहन मकर हो । प्रत्येक दुङ्गेधारा गङ्गासमान पवित्र रहेको दर्शाउन नेपाली कलाकारले टुटीमा मकरको आकृति कुद्ने गरेको पाइन्छ । चारपाटे लामो दुङ्गाको टुटीको अग्रभागमा मकरकै जस्तो गोलो आँखा, तिखा लामा कान, पुष्ट आँखिभौ, कलात्मक सिङ्ग, लामा जघर,

समान दाँतका लहर बीच छोटो जिब्रो कुँदिएको पाइन्छ । दुङ्गेधारा परिसरको भित्तामा पानीको मूलसँग तेर्सो पारेर पछिल्लो भाग जोडिएको हुन्छ । उक्त लामो भागमा मकरकै शरीरको आकृति स्वरूप गोलाकार भूमरीभै बूढा तथा स-साना खुट्टाका पौजा कुँदिएका हुन्छन् । यी लिच्छविकालीन मकराकृतिका दुङ्गेधारामा पाइने विशेषता हुन् । पवित्र गङ्गासमान दुङ्गेधाराको टुटीमाथि तथा परिसरमा विभिन्न देवीदेवताका मूर्ति स्थापना गरिएका हुन्छन् । यसले दुङ्गेधारा पवित्र तीर्थस्थल रहेको बोध हुन्छ । भक्तपुर बागेश्वरीस्थित बाघ हिटी तथा शिवपुरी बाग्द्वारमा अवस्थित बाघ धारा बाहेक लिच्छविकालमा निर्मित अधिकांश दुङ्गेधाराका टुटीमा मकरको आकृति मात्र कुँदिएका छन् । यस कालमा निर्मित दुङ्गेधाराका टुटीहरू लिच्छविकालीन मूर्तिहरूजस्तै निलो कालो रङ्गको ढुङ्गाबाट निर्माण गरी लेप लगाइएका हुन्छन् । साथै लिच्छविकालीन मूर्तिमा पाइने साधापना, स्वाभाविक लचकता तथा सरलता दुई मकरधारामा पाइन्छन् । फलस्वरूप यस कालका मकरधाराका मुखाकृतिमा माथि उल्लिखित साधारण मकरको आकृतिलाई सरलतासँग कुँदिने हुँदा तत्कालीन मकरधारामा अलङ्करणको अभाव पाइन्छ । तर मध्यकालमा तिब्बतमा विकसित तन्त्रको प्रभाव नेपाली मूर्तिकलामा अत्यधिक पर्न गयो । जसका कारण मध्यकालीन मूर्तिहरू मात्र नभई दुङ्गेधाराको टुटीमा समेत यसको प्रभाव प्रत्यक्ष पर्न गयो । यस कालमा निर्मित मूर्तिहरू धेरै हात, शिर, अत्यधिक शृङ्गार र आभूषणले विभूषित भए जस्तै मकराकृतिका टुटीमा समेत लिच्छविकालीन मकराकृतिका कलाभन्दा फरक मकरका बदामी आँखा, पुष्ट मुखाकृति, कलात्मक सिङ्ग, कान तथा जघर, टुटीको माथिल्लो भागसम्म घेरिएका दाँतकाबीच आगोको आगोको लप्का जस्तो लामो अलङ्कृत जिब्रो, असमान खुट्टाका पौजा बनाइएका पाइन्छन् । उत्तरमध्यकालमा देवीदेवताका वाहन गाई, हात्ती, गोरू, सिंह, बाघ, गरूड, माछा, नाग आदिलाई देवीदेवताका प्रतीक मानी ती जीवलाई मकराकृतिसँग सम्मिश्रण गरेर टुटीमा अङ्कित गरिएका पाइन्छन् । उत्तरमध्यकालमा निर्मित अधिकांश धारामा यस्ता सम्मिश्रण देख्न सकिन्छ । ती मध्ये राजा प्रताप मल्लद्वारा निर्मित ने.सं. ७७० (सन् १६५०), ने.सं. ७७१ (सन् १६५१) मा क्रमशः हनुमानढोका राजदरवारको सुन्दरी चोक तथा मोहनकाली चोकमा निर्मित सुन्धारा (वज्राचार्य, २०३३, पृ.१०३, १०६), पाटनका राजा सिद्धिनरसिंह मल्लद्वारा ने.सं. ७६७ (सन् १६४७) मा पाटन दरवारमा निर्मित तुषा हिटी (Shrestha, 1996, p.3) तथा भक्तपुरका राजा जितामित्र मल्लद्वारा ने.सं. ८०३ (सन् १६८२) (पौडेल, २०२२, पृ.४६) मा निर्मित थन्धुदरवार हिटीमा भने मकरसँग यी माथि उल्लिखित सबै जीवको

कलात्मक तथा आकर्षक संयोजन देख्न सकिन्छ । उत्तरमध्यकालको उत्तरार्धमा मकरको शरीररूपी टुटीको पछिल्लो लामो भागमा गोलाकार भूमरीबीच विभिन्न देवीदेवता, मानव, नाग वा गन्धर्वको आकृति निर्माण गर्ने प्रचलनको विकाश भएको थियो ।

भारविद्वारा निर्मित मग हिटीको वास्तुस्वरूप लिच्छविकालमा यस्तै थियो भन्न सकिने आधार हामी समक्ष छैन । लिच्छविकालमा निर्मित अधिकांश ढुङ्गेधारा जस्तै काठमाडौं ठमेल गा हिटी, यज्ञाल हिटी, ललितपुर च्यासल ना हिटी, कुम्भेश्वर कोलि हिटी, भक्तपुर गोलमढी हिटी, च्यामसिंह बाचव हिटी, इन्द्रायणी मन्दिर पछ्याडिको धव हिटी आदि ढुङ्गेधाराहरू गहिरा साथै चतुष्कोण वा वर्गाकार स्वरूपमा निर्माण गरिएका छन् । (मध्यकालमा अर्धगोलाकार आकृतिसँग वर्गाकार वा चतुष्कोण आकृतिको संयोजन गरी ढुङ्गेधारालाई कलात्मक वास्तुस्वरूपमा निर्माण गर्ने प्रचलनको विकास भएको थियो) । यी आधारमा लिच्छविकालीन ढुङ्गेधाराको वास्तुस्वरूपबारे जानकारी हुन्छ । मग हिटीको वर्तमान स्वरूपले पनि यो पुष्टि गर्दछ । तर मग हिटीको टुटीमा लिच्छविकालीन ढुङ्गेधारामा विद्यमान विशेषता पटककै पाइदैन । मकरको स्वाभाविक स्वरूपको आकृति, सरलताको अभाव रही उक्त ढुङ्गेधाराको टुटीमा मकरसँग अन्य जीवको सम्मिश्रण साथै जलङ्करणको प्रचुरता पाइन्छ । मग हिटीको टुटीमा मकरको मुखबाट गोही तथा गोहीको मुखबाट माछा निस्किएको छ । टुटीको माथिल्लो भागमा अन्य ढुङ्गेधारामा जस्तो मकरको मुखको अघिल्लो भागलाई माथि नफर्काई गरूडको शिर बनाइएको छ । गरूडको पखेंटा मकरको मुखाकृतिको पछिल्लो भागमा टुटीका दायाँ बायाँ फिजिएका छन् । मग हिटीमा रहेका तीन ढुङ्गेधाराहरूमध्ये मूल टुटीबाहेक दायाँ बायाँका सहायक टुटीहरूमा मकरको आकृति कुँदिए तापनि तीनवटै ढुङ्गेधाराका शरीररूपी दायाँ बायाँ पाटामा गोलाकार आकृतिभित्र उडिरहेका गन्धर्व, मनुस्याकृति कुँदिएका छन् । यो विशुद्ध उत्तरमध्यकालीन शैली हो । कलात्मक शैलीका आधारमा मग हिटीको टुटीसँग समानता राख्ने धातुद्वारा निर्माण गरी सुनको मोलम्बा लगाइएको धारा काठमाडौंको सुन्धारा हो । जुन सन् १८२८ मा ललितत्रिपुर सुन्दरी तथा भीमसेन थापाद्वारा (पुन)निमाण गरिएको थियो । उक्त सुन्धारामा मकरको मुखबाट व्वाँसो तथा व्वाँसोको मुखबाट माछा निस्किएको छ । मग हिटी जस्तै सुन्धारामा अग्र भागमा गरूडको शिर रहेको छ, जसको पखेंटा गरूडको शिर पछ्याडि फिजिएको छ ।

उपत्यकाका कतिपय कला, वास्तुकलाका निर्माणबारे विभिन्न किंवदन्ती रहेका छन्। लिखित प्रमाणका अभावमा यस्ता किंवदन्तीलाई समाजले यथाव्यंरूपमा स्विकार गर्दै आएको छ। यस्ता उदाहरणहरूमा: नारायण हिटी राजदरबारनजिक रहेको प्राचीन हुत्रेधाराका पछाडि फर्किएका टुटीहरूले लिच्छविकालीन राजा धर्मदेवले प्रजाका हितका निम्ति गरेको बलिदानको स्मरण गराउँदछन्। पाटन दरबारमा रहेको शृष्टिकान्त लोकेश्वरको मूर्ति अङ्कित सुवर्ण भूयालले राजा सिद्धिनरसिंह मल्लको रानीको गहनाप्रतिको मोहलाई सम्झाउँछ। रानीले जनतासंग उठाइएको सुनबाट निर्मित गहना लगाएपश्चात् उनमा आएको बेचैनी र राजा सिद्धिनरसिंहको सिद्धत्वतामा परेको बाधाका कारण सो सुन पुनः मासेर भूयाल बनाइएको किंवदन्तीले यस्ता तथ्यहरू कथन मात्र नरही सत्य रहेको बोध हुन्छ।

यस्तै किंवदन्ती काठमाडौंको सुन्धाराको निर्माणसंग जोडिएको पाइन्छ। मल्लकालीन राजा शिवसिंह मल्लको पालामा उनकी रानीले गहना लगाउने इच्छा व्यक्त गरिन्। राजाले प्रजा नै आफ्नो धन रहेको तथा आफूसँग केही नभएको कुरा व्यक्त गरे। रानीले साह्रै हिर्षी गरेपछि नायखी बाजा बजाएर जनतासंग पैसा उठाई रानीका निम्ति गहना बनाइयो। गहना नलगाउँदा रानीलाई जुन आनन्द थियो, गहना लगाएपश्चात् उनको मन अत्यन्त बेचैन भयो। अन्ततः गहना नै यसको कारण रहेको बुझी उनले उक्त गहना नलगाउने निर्णय गरिन्। पुनः नायखी बाजा बजाई जनतालाई भेला गराई उक्त गहना फिर्ता दिन खोज्दा राजस्व, देवस्व तथा ब्रह्मस्व एक पटक राजा, देवता तथा ब्राह्मणलाई दिएपछि पुनः फिर्ता लिन नहुने मान्यता अनुरूप जनताले फिर्ता लिन मानेनन्। त्यसपश्चात् राजाले उक्त गहना दुनियाकै हितका निम्ति खर्च गर्ने निर्णय गरी सर्वसाधारणको उपयोगका निम्ति सो सुन्धारा निर्माण गरेको किंवदन्ती छ (श्रेष्ठ, जुजु, ने.सं. ११०८, पृ. ४२-४३)। यस कथनले सुन्धाराको निर्माण मल्लकालमै भइसकेको पुष्टि गर्दछ। कालन्तरमा उक्त धारा जीवंत हुन जाँदा त्यसको पुनर्निर्माण ललितत्रिपुरासुन्दरी तथा भीमसेन थापाले गरेका थिए। पूर्वमध्यकालमा राजा जयस्थिति मल्लले जयवागेश्वरी मन्दिर नजिकै रहेको धारा आफ्नी धर्मपत्नी राजल्लदेवीको पुण्यवृद्धिका निम्ति पुनर्निर्माण गरी सुनको टुटीयुक्त धारा बनाएका थिए। तर सो सुन्धारा जयस्थिति मल्लको धारा भन्ने विश्वास जनमानसमा छ। यसले तत्कालीन शासकहरूले आफ्नो महत्व दर्शाउन पूर्वनिर्माताको नाम उल्लेख नगरी कीर्तिमा आफ्नो नाम राख्ने परिपाटीलाई स्पष्ट गर्दछ।

पाटन मग हिटीको टुटीको कलाकृतिले उत्तरमध्यकालीन कलालाई स्पष्ट दर्शाउँछ । इस्वीको पाँचौँ शताब्दीमा बनेको वास्तुस्वरूपको पुनर्निर्माण हुनु स्वभाविक हो । यसबाट यहाँ केही कुरालाई ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ । भारविद्वारा निर्मित लिच्छवि विशेषतासहितका प्राचीन टुटीहरू कहाँ छन् ? कतै ती मासिएर त गएनन् वा तिनको प्रयोग सर्वधाराणको वास्तुमा त भएन? नेपाली मूर्तिकलाको विकास क्रमिक रूपमा निखारिदै त्यो अवस्थामा पुगेको हो । मग हिटीको वास्तुस्वरूप, तिनका पानीका स्रोत अवस्थ लिच्छविकालीन हुन् त्यसमा कुनै सन्देह छैन । बरू हजारौँ वर्षसम्म निरन्तर पानी प्रवाह गर्न सक्षम दरिला स्रोतको चयन गर्ने तथा पानी प्रवाह प्रकृतिलाई निरन्तरता दिइरहन सक्ने प्रविधिको विकाश गर्ने ती महान वास्तुविद्लाई सम्मान गर्न हामीले भुल्नु हुँदैन । तर लिच्छविकालीन मग हिटीको टुटी भारविकालीन होइन । नेपाली कला र वास्तुकलाको अध्ययनमा रूची राख्नेहरूमा यो भ्रम नपरोस् ।

उपसंहार

उपत्यकामा वर्तमान समयमा भइरहेको पानीको संकटलाई केही हदसम्म न्यूनिकरण गरी समाजमा पानीको परिपूर्तिलाई मग हिटीले अत्यन्त सहयोग गर्दै आएको छ । दुई खण्डमा वर्गाकार स्वरूपसहित कुल १८९ वर्गमिटर क्षेत्रफलमा फैलिएको मग हिटीले पाटन दरवार क्षेत्रको सौन्दर्य बढाएको छ । प्राचीनकालमा परिचालन गरिएका स्रोतहरूबाट वर्तमान समयसम्म पानी प्रवाह भइरहनु तत्कालीन वास्तुविद्हरूको सिद्धहस्त अभ्यासको प्रतिफल हो । प्राचीन वास्तुशैली, उत्कृष्ट पानी प्रवाह प्रविधि, देवीदेवताका पूजा तथा जात्रापर्वको समापनको अभिन्न अङ्ग रहदै आएको मग हिटी लिच्छविकालदेखि मध्यकालसम्मको इतिहास, धर्म, संस्कृति तथा कलालाई उजागर गर्ने अद्वितीय नमूना हो ।

सन्दर्भ सामाग्री

- जोशी, हरिराम, (वि.सं. २०५८), अविनव संस्कृति विश्वकोष, ललितपुर : जोशी रिसर्च सेन्टर
- पौडेल, भोलानाथ (वि.सं. २०२२), भक्तपुरको राजकुलो, पूर्णिमा, पूर्णाङ्क ४, पृ. ४४-४९ ।
- वज्राचार्य, गौतमवज्र, (वि.सं. २०३३), हनुमानढोका राजदरवार, कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

बडाचार्य, धनवज्र, (वि.सं. २०३०), लिच्छविकालका अभिलेख, कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली
अनुसन्धान केन्द्र ।

..... (वि.सं. २०६८), पूर्वमध्यकालका अभिलेख, कीर्तिपुर : नेपाल र एशियाली
अनुसन्धान केन्द्र ।

बाइदेल, लैनसिंह (वि.सं. २०३९), प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास, काठमाडौं : नेपाल
राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ सुरेन्द्रमान र जुजु बलदेव, (ने.सं. १९०८), कान्तिपुर, येँ : पासापिं ।

Nakamura, Z. and Others. (2000.). *Tilaurakot I*. Japan : Risho University. 135-276.

Shrestha S.S. (1996). Tusa Hiti. *Ancient Nepal*. 139, 1-10.

Tiwari. S.R. (2002). *The brick and the bull*. Lalitpur : Himal Books.

..... (2012). Disaster risk management for the historic city of Patan,
Nepal. Final report of the Kathmandu research project: *Analysis of heritage
values, vulnerabilities and resources for energy response*. Japan : DMUCH,
Ritsumeikan University.

Vajracharya, D. and Malla, K.P. (1985). *The Gopalraj vamsavali*. Kathmandu :
Nepal Research Centre.

Revamping Culture Studies in Higher Education

Prof. Dr. Prem Khatri

Humanities Waning

This short article concerns the growing indifference for the development of studies in Culture in our higher education. In fact, education and culture are two main sources of a country's overall development. But the question is: How do you, as the policy maker and planner, take these sources handle them with strong policy and equally effective implementation plan on the ground. Even more importantly, the vital question is: How do you make the short and long term plan to tailor the policy and programs for phase-wise implementation of the programs in order to achieve the set goals in nation building?

Education and Culture have national as well as international face. As members of the UN, nations have responsibilities to fulfill the mandates of the international conventions besides their own. These tasks are not limited to national context only; they are now expanded to the global context. This dual responsibility and the status thereof make the individual nations stronger, responsible and credible.

In the global context a nation needs all kinds of manpower to take up responsibilities in all aspects of development. Here in Nepal, though, there is no alignment between planning and production. Universities do not have any mandate, no focus, nothing. Once upon a time there came something like "National Education System Plan" (NESP). The Plan had a vision to produce different level manpower needed in different areas of development. Universities were given number of quota in different field of expertise and training.

In a wave of change the Plan failed squarely. It was because in the eyes of the overly democratic planners and leaders of the post-Panchayat era, everything king Mahendra or Birendra did was to be turned upside down as these plans meant nothing much than a hoax to strengthen their power to rule. That feeling and understanding remains even today. That is perhaps why nobody wants to talk about the 5 development zones that could be turned into five 'pradesh' (provinces) now.

Humanities Elsewhere, Nepal

As stated, universities everywhere in the world give equal priorities to all faculties constituted according to their statutes. Their prime concern is to fund and facilitate growth of these faculties with high quality teaching and research. Some focus on Science and Technology while others go for Management, Education, Social Sciences and Humanities. In the eastern world, History, Culture, Geography and Language studies become integral part of higher education along in Humanities. In many universities in the west these departments function as autonomous faculties to promote research and produce very skilled manpower. In our part of the world, universities mostly have campuses with departments functioning under them.

Globally speaking Culture today is not a dying area of study like in Nepal. In fact culture resource management is a vast area of study and research. In the Wikipedia we find this statement: *Cultural resources management encompasses current culture, including progressive and innovative culture, such as urban culture, rather than simply preserving and presenting traditional forms of culture.*

The same source says further:

Cultural resources include both physical assets such as archaeology, architecture, paintings and sculptures and also intangible culture such as folklore and interpretative arts, such as storytelling and drama.
⁽²⁾ *Cultural resource managers are typically in charge of museums, galleries, theatres etc., especially those that emphasize culture specific*

to the local region or ethnic group. Cultural tourism is a significant sector of the tourism industry.

The focus of this statement is applicable for Nepal and other countries where both tangible and intangible domains of culture are the focus of preservation activities jointly carried out by the government and UNESCO office. UNESCO at this time is encouraging member nations to go for legislation to preserve cultural asset of their countries. This is happening in a rapid pace. UNESCO, true to its name, is doing so much to preserve both tangible and intangible cultural heritage the world over. There have been seminars, workshops and research activities towards enlisting/inventorying and safeguarding intangible cultural heritage of Nepal. After the devastating earthquake of April 2015 fallen structures are now finding funds and hands to list them as potential reconstruction sites. Six years have elapsed since the 2003 ICH convention was signed (2010) and not much is done in this respect. The government has not created effective machinery to work in this field.

Whose Responsibility is it?

At a time when this is happening in Nepal and the world to preserve culture and heritage, the inclination to study history and culture of Nepal is fading and dying. Tribhuvan University has been running Humanities with very low enrolment. Departments like History, Culture, Geography have either very small number of students or none at different levels of studies. Interest is slowing in social sciences faculties. This is not a healthy sign for the balanced development of academic faculties and need of graduates in different fields of development.

How do the top ranking officials and administrators in the universities evaluate this state of Humanities and Social Sciences in TU, or for that matter in other universities also? Don't we need professors, administrators, policy makers, economists and geographers in the future? Where will we go to find the required man-power once the existing manpower retires? What is the plan to look for solutions to these problems?

There is no way visible to know the answers. It seems like the universities are happy and satisfied with few faculties running better than the rest. The top positions are distributed on the basis of the political affiliation and officials are naturally more responsible toward the source of their origin than the mandate they have. In fact, the appointment is not done with a clear mandate and TOR. So either you use your vision if you have any, or slip away with the time and retire gracefully to be proud of your most latest position and try for a second, a cozy one. The political parties have no culture of evaluating the work of their nominees. The slow death of several faculties is thus the result of inactive, visionless and controversial leaders leading the higher education in Nepal for a long time now.

UNESCO is making all out effort to help the government of Nepal in the field of culture studies and research. At this time several activities are going on in the field of intangible heritage especially in the field of inventorying and safeguarding. Nepal so far has not completed any inventory of cultural elements and we have plenty of work to be done in this sector. Steps like nomination and preparation of representative list can be made only after the inventory is made. The government has now created a central level coordination committee to look after the matter and share information. Department of Culture can take part in such programs if there are interested candidates to do so.

The Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation or MoCTCA, in collaboration with UNESCO has conducted host of training/workshop, culture orientation and inventorying activities for several years. The idea of orientation program has been to educate the people about the significance of their language, culture and its products in the life of the community for their prosperity. This program has enlightened the people and they are now moving forward with specially focused programs such as use of their mother tongues, promotion of their intangible heritage with the support and collaboration of the younger generation. Tourism has also been one issue to go ahead in the process of revitalization of culture.

Now it is up to the academic institutions to promote culture through especially framed curricula in local schools and colleges. At the moment the younger generation thinks humanities is good for nothing. Their whole attention is toward management. Time will come when enrolment in humanities will also soar. Without such moves, the government will not have younger generation to fill in the positions in administration sectors. Problems will also rise in recruiting lecturers in many subjects in the universities and colleges. Don't we need professors, government officials and politicians in the days ahead? If strong revamping programs are not in place, how can we expect such candidates to make the areas a career goal?

The proposed 'federal system' will need more of these officials to fill in different positions. Culture degree will also come handy in managing manpower in museums and higher educational institutions. Culture degree holders must work hard to take their subject down to school to make their degree and capability meaningful in the times ahead.

Finally, a short article like this cannot operate on the higher education system the country is feeding and supporting to let it survive. As far as the faculty of Humanities is concerned, there is hardly any plan and policy to let it also thrive and compete in today's world. Not many people know which language or a dialect is endangered, which culture needs urgent safeguarding, and how the concerned academic departments could lend their expert hands to strengthen the government's effort to do all this. This is most unfortunate to write this, listen to this or watch this happen right in front of eyes.

Reference

- Khatry, P. K. (2070). *Dimensions of culture and experience* (English/Nepali). Kathmandu: SDRC.
- Nepal, B. (n.d.). *A background paper on the intangible cultural heritage of Nepal*.
- ..... (2013). *A report on the capacity building workshop on the implementation of intangible cultural heritage convention in Nepal*.

UNESCO. (2014). *Basic texts of 2003 convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage.*

CRIHAP. (2016). *Basic Documents of the 2003 Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage* (Courtesy: The Rising Nepal, January, 2017 Op Ed p. 4.)

Caves of Western India: A Kaleidoscopic View

Prof. Dr. Mala Malla

Rock-cut architecture has a long tradition in India. It was one of the popular modes of architecture for religious structures, other than the structural architecture. From the modest beginning as a small residential cell in imitation of a wooden hut, in the Barabar hill, Bihar, dating back to the third century BC. It developed into elaborate and complex temples as exemplified at Ellora in Maharashtra. Caves were excavated for all the three major sects of India, i.e. Buddhism, Jainism and Brahmanism. The earliest caves were excavated for the ascetic sects like Ajivika, Buddhism and Jainism mainly for residential cells for the monks, who were required to stay in seclusion and later on also as places of worship. By the Gupta period, caves came to be hewn for Brahmanism too, primarily as places of worship because of the nature of the sect.

Owing to its hilly terrain, Maharashtra contains the largest number of caves in India. The main Sahyadri mountain range, running North-South, divides the region in two distinct parts – the western coastal strip known as Konkan and the eastern plateau, known as Desh. Originating from the Sahyadri and running west-northwest to east-south into the plains are hill ranges of Satmala-Ajanta, the Balaghat and the Mahadev. Rocks of volcanic origin underlie the major part of Maharashtra, basalt or what is known as Deccan Trapp. On the coast of Konkan, several natural caves are known in the close vicinity of the town of Guhagar. Some of these caves have a perennial water supply in the form of ponds or streams, and could have provided ideal settings for occupation by prehistoric humans. The Konkan region, in general, has provided sparse evidence of occupation by the prehistoric people. It is generally thought that the high rainfall in the coastal region would wash away the remains of human occupation. Except the Acheulean cave at Susrondi (Guhagar), Mesolithic

occupation in a cave at Hathkhamba (Ratnagiri) and Mesolithic cave at Pachad (Mahad), little authentic evidence of prehistoric occupation has been reported in this area.

However, the hilly characteristics of Western India have provided favourable sites for the artificial caves, which dot the landscape. Here, in Maharashtra, the tradition of rock-cut architecture, which developed from the ancient times survived for a very long period, even when it had almost died out from the other parts of the country. Thus, here it has a continuous tradition starting from the second century BC and lasting almost up to the fourteenth century AD. During this period of about 1600 years, a large number of caves, belonging to Buddhism, Jainism and Brahmanism were excavated.

Though the caves are scattered in all parts of the state, its concentration is mainly in Western Maharashtra because of the physical attributes of this area, which provides suitable scarps and hill-ranges for the excavation of a cave. The areas dealt here, are roughly defined as Western Maharashtra, comprises the coastal strip of Konkan and adjoining western districts of Desh area such as Nasik, Pune, Satara and Kolhapur. The maximum numbers of caves in Western Maharashtra are Buddhist, of which a large number of caves belongs to the earlier Himalayan phase of Buddhism. These caves date from the second century BC to around second – third centuries AD. The typical cave of this period is *chaitya* with a *stupa* and a *vihara* – either single residential or a hall with cells around it. A *chaitya* is a decorative cave with impressive facade, beautifully excavated pillars and elaborate *stupa*. The *viharas* are relatively plain with simple ornamentation above cell doors in some cases and provision of beds in the cells. These caves are architecturally simple and quite plain. All the sites have at least one or more cisterns, which remain filled with water throughout the year. These caves carry a large number of inscriptions recording the donation of these caves, cisterns or some parts of the caves, such as bench, pillar, *stupa*, etc., by the people from all walks of life. Many of these caves, especially those at Nasik received royal patronage from the Satavahana and Western Kshatrapa dynasties.

A number of these Hinayana sites were taken over by the Mahayanists around fourth – fifth centuries AD, who practiced image worship. Thus, the caves of this period have the image of Buddha as an object of worship, though *stupa* also continued to be worshipped and in many instances the icon of Buddha was carved on

the *stupa*. The typical cave of this period is a *chaitya* – *vihara* – hall with residential cells around and a shrine containing the icon of Buddha on the back wall. These caves are elaborate with decorative architectural components and a large number of beautifully sculpted icons. Many of them were profusely painted, of which only traces remains now. There are a few inscriptions recording donations to the caves, though the number is less as compared to the earlier period. These caves can be dated between the fourth and the sixth century AD, except at Kanheri and Panhale – Kaji in Konkan, which flourished till about the tenth century AD.

The Brahmanical caves are few in number. They are architecturally and iconographically different from the Buddhist caves. They are essentially places of worship as per the demands of the sect. Most of the Brahmanical caves are Shaivite. These caves, especially the cave of Elephanta, exhibit some of the finest and elaborate sculptural panels depicting various scenes associated with Shiva. The Brahmanical caves date to around sixth – seventh centuries AD. The caves at Ankai – Tankai in Nasik district are dated to the ninth century AD. There are stray examples of late caves, datable to the eleventh – twelfth centuries AD. In Pune district as exemplified at Bhamachandra near Chakan and at Patalewara cave situated at Jangali Maharaja Road dates back to eighth – ninth centuries AD.

The Jaina caves are the latest. With the exception of residential cell at Pale in the Pune district, which is datable to the first century BC, the Jaina caves in this region can be dated to the period between the tenth and the fourteenth centuries AD. Except a few, most caves are architecturally very crude, rough and plain excavations. The emphasis is on the icons, which are mainly of *tirthankaras* and *yaksha-yakshi*. Some of the more ornate caves such as those at Ankai – Tankai in Nasik district exhibit a tendency to imitate contemporary structural temple architecture in terms of components like ceiling, pillar, plinth, doorway, etc. Thus, the rock-cut architecture, beginning as an imitation of wooden structures and eventually developed its own style and finally reached its culmination as an imitation of structural architecture in stone.

Earlier works

There are only three prehistoric caves that are excavated and studied (Joshi & Bopardikar, 1972). The study of the caves of historic period dates back to the

British period. Most of the sites were recorded in the reports of Western Circle of Archaeological Survey of India. A few articles were published in various journals by scholars like Wilson (1853), and Sinclair (1876). These early attempts were mainly confined to brief description and identification of the sect to which the caves belonged. This stray information was compiled by Fergusson and Burgess (1880) in their monumental work on the caves of India providing detailed documentation, accurate ground plans and line drawings and a number of plates. They also proposed tentative dates and chronology of these caves. A collection of all the inscriptions from Western Indian caves along with translation and other related information was brought out by Burgess and Indraji (1881). Later on, a number of studies were carried out on the rock-cut caves based on this early documentation. However, the caves of this region particularly were studied by Kosambi (1955), Dehejia (1972), Jadhav (1980), Nagaraju (1981), Dhavalikar (1984) and Deshpande (1986). Dr. Marathe (2006) also had studied deeply on these caves. Though mainly preoccupied with the Buddhist caves, these studies were carried out from architectural, iconographic, epigraphic and religious perspectives. The architectural development, chronology, intra-site relationships and patronage were some of the broader aspects that were studied. The historical background in which these caves thrived was also given due importance. The relationship between the early Buddhist caves and brisk trade during the Early Historic period was brought to notice by Kosambi (1961). Detailed work by Ray (1986) revealed the role played by these Buddhist caves in the mechanism of the trade with the Western world in the early centuries of the Christian era.

The Brahmanical caves have been studied mainly from architectural and iconographic perspectives (Soundara Rajan, 1981) Compared to the Buddhist, the Brahmanical caves are less worked upon. Most of the study is confined to brief reporting (Fergusson and Burgess, 1880) Cousens, Sankalia and Gokhale have also put the same view.

In this context website has been designed on the caves of Western India to bring out the importance of these caves in the cultural heritage of the region. The main aim of surmising the data on these caves on the website is to make people, especially the laypersons, aware of the rich cave – tradition of this region and understand these caves in historical perspective. The information on a website, apart

from being accessible to everyone, is easy to grasp as it is explicit and it highlights important features of the caves.

The website includes all the information on the prehistoric, Buddhist, Brahmanical and Jaina caves in Western India. It is divided under three broad headings – location, location details and period. The category of 'location' includes sub-divisions of the study region. As the sub-division of the region is taken to be the present day district, this category includes a district as a main location. The next heading is the 'location details', which covers all the caves within each district or the main location. The information under this division is further divided into four categories: 1) Buddhist caves, 2) Brahmanical caves, 3) Jaina caves and 4) Prehistoric caves. These categories provide information on the main architectural as well as iconographic features, date and chronological placement of each cave in brief. Information on any archaeological site around the caves, which may have been the contemporary human settlement, sustaining the cave-site, is given whenever possible. The list of inscriptions appearing in each cave provides an insight into the type of patronage that these caves received. The third broad division of the website, 'Period' includes the approximate time-period or date of each of the cave-site. It gives, at a glance, an idea of the broad period within which each cave-site flourished.

Discussion

The important aspect of that excavation was to bring out the facts of those three different categories of the caves of different faiths as well as to help to locate known as well as less known cave sites accurately. The facts provided by the excavation helps to locate and differentiate Buddhist, Brahmanical or Jain cave sites of the said areas at a glance.

References

- Berkson, C., Flaherty, W.D. & Michell, G. (1983). *Elephanta: The cave of Shiva*. Princeton: Princeton University Press.
- Burgess, J. & Indraji, B. (1881). *Inscriptions from the cave temples of Western India with descriptive notes*. Mumbai: Bombay Government Central Press.
- Cousens, H. (1998). *Medieval temples of the Dakhan*. New Delhi: *Journal of Archaeological Survey of India*.

- Dehejia, V. (1972). *Early Buddhist rock temples*. London: Thames and Hudson.
- Deshpande, M.N. (1986). The caves of Panhale-Kaji. *Journal of Archaeological Survey of India*, MASI: 150-169.
- Dhavalikar, M.K. (1984). *Late Hinayana Caves of Western India*. Pune: Deccan College.
- Fergusson, J. and Burgess J. (1880). *The cave temples of India*. Delhi: Munshiram Manoharlal.
- Jadhav, S.V. (1980). *Rick-cut cave temples of Junnar: An integrated study*. Unpublished doctoral dissertation. University of Poona.
- Joshi, R.V. and Bopardikar, B.P. (1972). Stone Cultures of Konkan (Coastal Maharashtra), In S.B. Deo (Ed.). *Archaeological Congress and seminar papers*. Nagpur: University of Nagpur.
- Kosambi, D.D. (1955). Dhenukakata. *Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic Society*, 30, 50-71.
- Kosambi, D.D. (1961). The Buddhist Caves of Western India. *The Times of India*, Annual, 72-82.
- Marathe, A.R. (2006). *Acheulean Caves at Guhagar, Konkan*. Maharashtra: Current Science.
- Nagaraju, S. (1981). *Buddhist Architecture of Western India (c. 250 B.C. – c. A.D. 300)*. Delhi: Agam Kala Prakashan.
- Ray, H.P. (1986). *Monastery and Guild*. Delhi: Oxford University Press.
- Sankalia, H.D. & Gokhale, S. (1969). A Brahmi Inscription from Pale. *Epigraphia Indica*, 38, 167-168.
- Sinclair, W.F. (1876). Notes on Some Caves in the Karjat Taluka of the Thana Collectorate. *Indian Antiquary*, 5, 309-310.
- Soundara Rajan, K.V. (1981). *Cave Temples of the Deccan*. New Delhi: Archaeological Survey of India.
- Wilson, J. (1853). Second Memoir on the Cave Temples and Monasteries and other Ancient Buddhist, Brahmanical and Jaina Remains of Western India. *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 4, 340-379.

Panchayan: The Holy Place of Kunwar Ranas

Dr. Poonam Rajya Laxmi Rana

Introduction

The Panchayana is a system of worship in the Samartha tradition. Samartha is adjective, derived from Smriti, comprised of written texts that were constantly revised. It was different from Shruti which was to be orally transmitted. The Samartha are the followers of the 'Smrities' The founder of Samartha tradition was "Samkaracharya".

The worship of Panchayana comprises the worship of five deities, such as Shiva, Vishnu, Devi, Surya, Ganesh or Skanda Kumar or any personal God and sometimes they include Estadeva (main deity) as the sixth deity. (Gudrun Bühnemann (2003). p. 60.)

Background

The article is based mainly on primary data sources, where the researcher herself acquired the data. However the pictures and few materials are based on secondary sources. Outcome of all is this article on a heritage that is 114 years old, as per the installed inscription within the premises by Shri Tin Junga Bahadur.

Setting

On the bank of the Holy Bagmati lies the Panchayan temple (Fig 1) also known as the 'Panchdevala' it was Shree Tin Junga Bahadur Kunwar (Fig 2) who established this temple. On the North East of this premises facing the west lies an inscription that provides the evidence that this 'Panchayan temple existed during 1903. (Jung Padma: Life of Junga Bahadur, 1980, p 39)

Pancha means five, hence the five main deities of this temple are Ganesh (Elephant god), Surya (Sun god), Vishnu (Hindu Saviour), Shiva (the Destroyer), and Devi (Goddess). Beside these there are other deities within the premises such as, Hanumana, Narashima, Radha Krishna, Bhimsen, Bhairab etc. This shows that Shree Tin Junga B Kunwar was not only religious but had religious tolerance.

The Importance

The importance of this temple can be seen on the 'Chandipurnima' (every alternate year). On the day of Buddha Jayanti falls the 'Diwali' of the Kunwar Ranas. 'Shree Panchayan' is the 'Esta Devata' or 'Kuldevata' or the main deity of the Kunwar Ranas; belonging to 'Batsya' Gotra or clan. Marriages between Kunwar Ranas are forbidden, because all belong to the children of the seventeen brothers. (Fig 3) Though the clans are separated and spread to all parts of Nepal, yet they belong to a single family or clan.

History as per the inscription

This inscription (Fig 5) with Shiva and Parvati on the either side with the symbols of sun & the moon dated V.S.1906 is written in Devanagari script. It has 34 lines and 22 paragraphs which mentions the glory of the Kunwar Ranas vamsas.

It was Shree Tin Junga B Kunwar who played a significant role in making the Thapathali area rich in art and architecture. The inscription reveals that it was in the 23rd Nov 1946 that Junga Bahadur Kunwar Rana ceased 1500 Ropanis of land around Thapathali belonging to the Ex Prime minister Bhim Sen Thapa and built the Thapathali Daravar. (The inscription Fig 4)

It was approximately 150 years ago as per the inscription that in between 1900 to 1911 this 'Pancha Devala' came into existence. This inscription is very important as it mentions the vansawali of the Ranas. It is mentioned that the forefather **Fakatshima** belonging to Suryavanshi dynasty and his sons Ramashima Kunwar, Ganeshshima Kuwar, Ajeetshima were three brothers and they dwelt at Barikot and later via Kaski they entered the Kathmandu Valley. The inscription also mentions of the 'Kuldevata' worship rituals or vidi.(As mentioned in the inscription)

There are different deities within the 'the Panchayan premises'. The main 'Kuldevi' includes Mahakali of Vindhyachal (India) who was brought and installed

here. Junga Bahadur installed 11 images but later on the Northern wall images of Bhairab, on the Eastern wall Kamadeva and Saraswati images were added.

The Description

This temple is made in 'Mugal architectural style' or 'Gumbaj style or Dome architecture'. On the main entrance are the images of the Dwarapala or the guardians. There are three huge bells inside the temple. The big bell in front of the 'Kuldevi' temple was installed by Shree Tin Junga B. Kunwar Rana, and the bell in front of the 'Estadeva' was installed by Maharaja Shree Tin Rana Uddip Narashima Kunwar Rana. (Fig 6) and the bell in front of the Siva temple was offered by Shree Tin Jagat Jung (Fig 7).

In front of the Kuldevi temple two flat stones are installed, it is the sacrificial stone. On the wall in front of the 'Kuldevi temple' is an image of Junga Bahadur in Dhyana mudra. There are altogether eleven both small and big 'Gajur' with its temple comprising of Ganesh temple, Kuldevi temple, Bhimsen temple, Baltripurasundari temple, Bhairab, Astabhuja Bhagawati (eight handed Goddess), Surya, Radha Krishna, Hanuman, Shiva and Narashima temples. Despite the name 'Panchayan' there are more than 11 deities installed here. This shows that there was religious tolerance among the rulers. These temples were destroyed during the 1990 earthquake and it was renovated by Shree Juddha Sumsher. (Overt observation)

Panchayan Deities & its Iconography

Though there are more than 11 deities within the premises, however only five important deities are chosen for iconographic explanation. All these images are constructed as per Vishnu Dharmotara and other Puranas.

Ganesh

The first temple is dedicated to Lord Ganesh the elephant god. The image is made of white marble. It has four hands shown holding 'akshya mala (prayer beads) and axe on the two upper hands and two lower hands are in 'abhaya mudra' (blessing gesture) and puspa or flower. Later the floor of the temple had been tiled.

Kuldevi

This deity is never opened to the public. Only few well-versed tantrik are allowed to worship and see the deity. Through them it known that it is 'symbolic pith'. The real identity of the deity is unknown.

Surya Temple

This temple comprises of image of Surya riding a seven horse chariot with its charioteer. On either side of Lord Surya are Usha and Pratusha. Lord Surya is shown with a long banamala or garland with both hands holding flowers.

Siva temple

This temple is dedicated to Lord Shiva. It comprises of single Siva Linga with numerous Saligram placed below it.

Narashima temple

This temple is dedicated to the hybrid form of Lord Vishnu, where he is depicted with head of a lion and body of a human with long nails. He is depicted with four arms. In his two upper arms he holds flowers and mace and in the other two hands he holds Hiranaya Kasyapu the 'Rakshyasa' and is shown tearing apart his stomach. The head of the lion is shown roaring angrily. (First hand observation)

The Ritualistic Worship

After the establishment of the temple, Junga Bahadur Kunwar also started a system of ritualistic worship known as the 'Diwali of the Kunwar Ranas. This 'Diwali Pooja' falls on the month Baishak (April) Sukla Purnima (Buddha Jayanti Day). The Raj purohita (high priest) of the Ranas belonged the family of Narottam Adhikari. Since then itself on the even days of Baishak Purnima, the Adhikari celebrate their Diwali here and on the odd years the Kunwar Rana's celebrate their worship.

Before establishment of the 'Panchayan temple' Diwali pooja' or worship was held at Gorkha, and then held at Guheshwari. To this day the Kunwar Ranas of Gorkha and its surrounding area perform 'Diwali Pooja' at Gorkha. (Rana, Promod: Rana Sasana, 2004 v s, p 39).

On the Diwali day both male and the female wear red clothes prior to the worship both the Kunwar and the Rana's wives have to purify themselves. The elderly of the Rana clan begin the worship as per Kul Gurus auspicious timing. (Samsher, Himalaya: Panchayan Deval Parichaya, 2065 v s, p 50)

The main house comprises of the generation of Kazi Bal Narashima Kunwar the eldest brother of Junga B Kunwar. Then the guru worships the auspicious 'Khadga'(sword), 'Diyo'(light), and 'Kalas'(Auspicious Vessel). It is amongst chanting that they are brought to the 'Kuldevi's Temple'. The worship begins and continues 4 to 5 hours of 'holy mantra chanting'.

After this the first sacrifice of a goat brought from the main house is offered to the '**Kuldevi**', after which the floor is open for the hundreds of sacrificial goats brought by other Kunwars and Ranas. The women folks are not allowed within the sacrificial area. Earlier the daughters of the Ranas were forbidden to enter the premises, but today the rules have undergone changes. 'Hom' (holy fire' is lit and mantra chanting takes place) for more than 5 or 6 hours after which prashad is distributed.

Maintainence

Shree Tin Junga Bahadur gave the responsibility of the maintenance of the 'Panchayan Devala' to "Jagat Nanda Prakasheswar Guthi" and lot of land had been allotted to the guthi and the temple area was very rich. It conducted daily pooja or worship with its own wealth.

Later as time passed on the allotted land were sold and the guthi became poor. Much later, the Kunwar Rana clan got together with "Jagat Nanda Praksheswar Guthi" and they formed a preservation committee. Today that is how the maintenance and worship is conducted.

This short study on Panchyan temple brings to limelight the cultural, historical, and religious aspect of of the premises 114 years old collected by the researcher herself.

References

- Gudrun, B. (2003). *Mandalas and yantras in the Hindu traditions*. BRILL, Academic.
- J.B.R. H. J. (V.S. 2065). *Panchayan deval parichaya*, Kathmandu: Panchayan Prakashan P.V.T.
- J.B.R. P.J. (1980). *Life of Junga Bahadur*, Kathmandu:Ratna Pustak Bhandar.
- J.B.R. P.S. (V.S.2004). *Rana sasanako britanta*, Kathmandu: Print Sky Offset.
- Regmi, D.C. (V.S. 2058) . *Nepal ko dharmik itihās*, Kirtipur: Pathyakram Vikas Kendra, Tribhuvan University.

Photos

Fig. 1

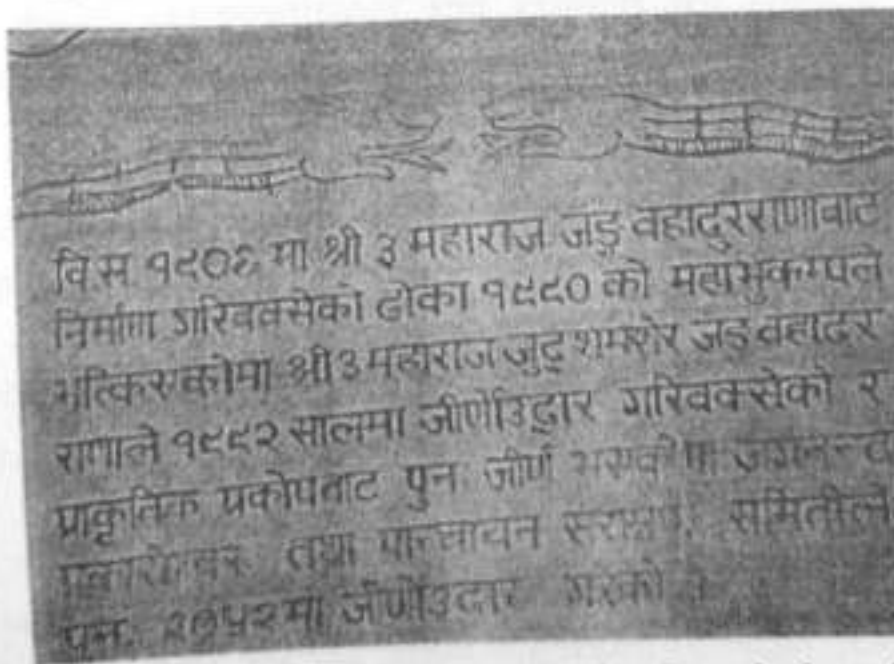
Fig. 2: Shree Tin Maharaja Junga B Kunwar Rana Picture from the family album

Fig. 3: The Seventeen Brothers of Kunwar Family

Fig. 4: The Thapathali Durbar in 1920 AD

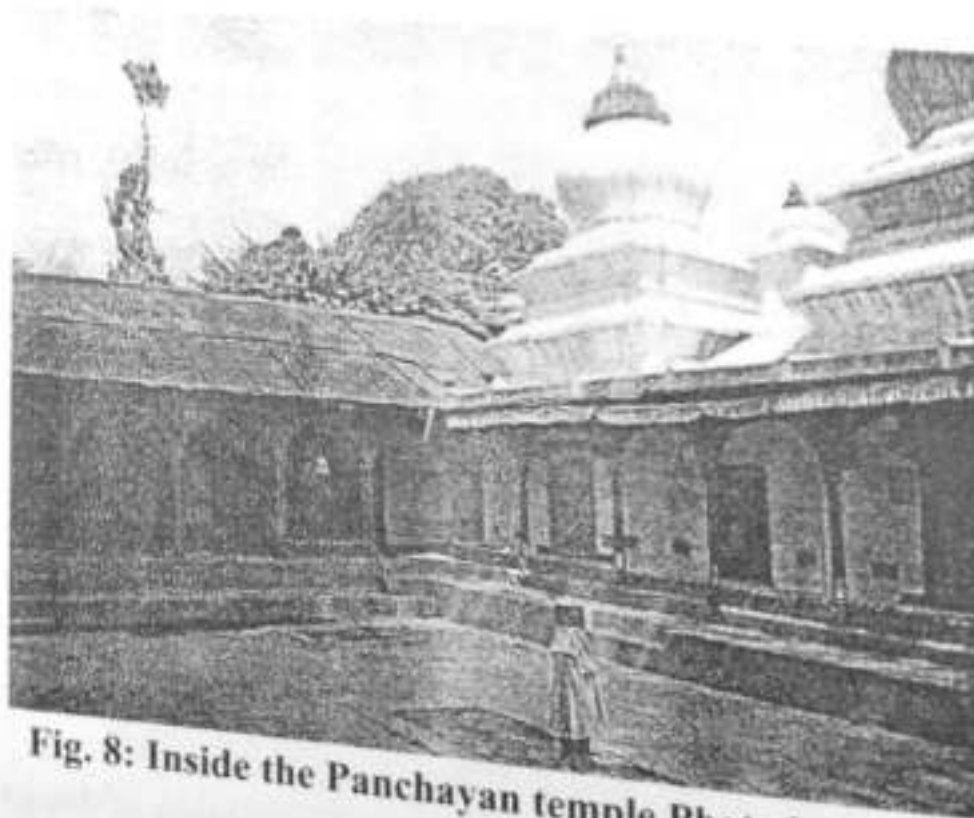
Fig. 5: Picture from Historical photo exhibition Inscription of Junga Bhadur Photo Renu Shrestha

Fig. 6: Maharaja Shri Tin Rannudip Narashima

Fig. 7: Shri Tin Jagat Jung

Fig. 8: Inside the Panchayan temple Photo by Renu Shrestha

Museum Prospects in Nepal

Pashupati Nyaupane

This article explores the potentialities of opening various kinds of museums in Nepal taking into consideration Nepal's diversity in terms of topography, religion, ethnography, plethora of herbs and flora and cultivation. Considering Nepal's long history and potentials in exploration and excavation the concept of site museum has also been included. The research for this article is primarily based on secondary data as well as the researcher's observation from his travels to various regions near and far within Nepal.)

Introduction

ICOM- 2007 states that "A museum is a non-profit, permanent institution in the service of society and its development, open to the public, which acquires, conserves, researches, communicates and exhibits the tangible and intangible heritage of humanity and its environment for the purposes of education, study and enjoyment." (cited in Park, 2014, p. 94)

The ICOM definition states museums to be center for collection, researches, conservation, preservation, education, entertainment, and exhibition. However, summing it all up a museum is an institution that connects and serves the society (Park, 1914). Nepal is a country which has a unique topographical diversity, natural beauty, living history and culture (Nyaupane, 2011). In such condition Nepal has huge potential for museum development. A small country yet so profusely rich in biodiversity and anthropological diversity. It is a country rich in the number of ethnic castes, languages, rich in ancient culture, religion, history, heritage, living tradition, heritage trail etc are the major attraction of Nepal. Because of which Nepal has tremendous potentialities of museum establishment. Applying museums

for the purpose of tourism development will foster the economic development, promotion of cultural identity as well as national and international peace. (Khatry, 2070 B.S.).

Nepal has become more conscious about its identity and cultural heritage of the country. This growing concern of Nepali people started considering museums as a major tourism product as well as an important learning centre. This shows way to sprout out new dimensions like Agro Museum, Medical Museum focusing on rich herbal diversity of Nepal, Science Museum, Ethnographic Museum, Living cultural Museum, Mountaineering Museum, Site museum, Community museum and so on. (Shrestha, 2070). All these are strong bases for promoting museum culture in Nepal. Moreover, because much of Nepalese culture is still living, the integration of community and museum will be a great success in Nepal. Especially in agro museum, ethnographic museum, living culture museum, medical museum, the scope for blending local people into the museum as museum human resource will be a great integration. It can bring life, natural beauty, authenticity, reality, in Nepalese museum culture and will be a centre of attraction to whole world. That whose beauty is covered up can get explored to whole world; it will be a window to see the exotic real Nepal. Every village, every temple, every ancient city, every ethnic caste, has a story to tell and objects to display in Nepal. Every town, every village has a potentiality. There are various potentialities of imparting non formal education by establishing museums in Nepal. Nepal being multireligious, multicultural, multilingual and multiethnic country, gives outlet to numerous possibilities of establishing various kind of museums. In an age of technological advancement, various social Medias can be applied for the promotion of museums In Nepal. (Aryal, 2070).

Agro based museum

Agro based museum is that which is dedicated to collecting, documenting, researching, conservation, preservation, exhibiting and providing information about agriculture, its ancient practices and current trends. The collection can be divided in to theme like, history, tools, cultivation, animal husbandry (Latham and Simmons, 2014).

Nepal is an agro based country where majority of population depend on agriculture for their daily sustenance. Furthermore, the literacy level in Nepal is still rising in such case agro based museum at various development region would be an appropriate idea. These museums can provide information about the history of agriculture, the tool used as well as the technological development and the topographic suitability of various different kinds of crops. This kind of non formal education will provide information as well as update the farming society and help them progress in their occupation. Since the beginning of civilization agriculture has been one of the primary occupations of mankind and has remained so till today. In the context of Nepal, very oldest inscription of Nepal Lichhavi period provide details of agriculture, activities, animal husbandry, irrigation system as well as trade relation to agriculture. Furthermore, the inscriptions of Amshuverma of Tistung mentions the agriculture related production and trade of Nepal (Bajrayacharya, V.S. 2030).

The present day statistics of Nepal highlights that agriculture is still the primary occupation of country that contributes the largest percentage of GDP provide occupation to the largest number of people. Agriculture contributes about 33.87% of the total GDP (Gross Domestic Product) of Nepal. 75% people depend on agriculture (Economic Survey, 2015). However, the biggest irony of the country is that a large percentage of our population still illiterate especially those related to the agriculture and in the remote and rural areas of Nepal. Nepal has possibilities of establishing agricultural museum based on different regions. This is because of topographical variations differences in soil pattern, variation in climatic condition, variation in weather condition of region, results in the cultivation of different crops in different regions. Beside documenting and providing the history of agriculture of Nepal, such museum can also provide non- formal education through visual narrative to the farming society.

Technological update, appropriate use of land, appropriate cultivation based on climate and soil and topography, establishing seed banks etc can be learned through such agriculture museum.

Ethnographic Museum

An Ethnographic museum is one that provides a systematic study of the people and their cultures. It collects documents, conserves, preserves cultural

phenomenon of a or various societies and present them geographically for easy understanding and transferring the knowledge to the visitors. (Latham and Simmons, 2014)

Nepal is a multiethnic, multicultural and multilingual country. Waves of migration from the south and north brought to the country various culture, religion, language, art, architecture, political and administration systems. These waves of migrations led to intermingling of cultures leading to new practices. The diversity of ethnicity in Nepal is also caused by the variation of topography of the country (Hagen, 1961). The variety in culture due to Nepal's own topographical variation as well as number of migration into the country has led to a large number of communities with typical indigenous culture. Because all these cultures are a major body that makes the population of Nepal. The different geographical areas have various ethnic communities forming distinctive society, culture, tradition, religious practices. The different ethnic communities settled in this geographical area adjusting to the topography, climate, vegetation, environment, occupation. Aryan and Mongolian races are common races. The Mongolian race is also divided into many ethnic groups, such as Rai, Limbu, Magar, Gurung, Sherpa etc. Brahman, Chettri, Dalits are Aryans. There are many religious groups like Hindu, Buddhist, Islam, Kirant, Christian, Jain, Sikh etc. Due to these various regions Nepal is a homeland to 125 different ethnic communities all practicing their own distinctive socio cultural, religious practices since the long time till today. Furthermore, these ethnic communities are the major assets of Nepalese society so their conservation, preservation and promotion become vital. In this way the well known multi-cultural aspect of Nepal will be further enhancing by visual presentation in museum following varied style of exhibition design. The opening of such ethnographic museum in various regions will trigger a multiple benefits which will in the long run boost the economy of the country. Each museum will hold an identity of the various communities of the region Conserve, preserve, document, interpret and exhibit the history, culture, politics and geography. Moreover, ethnographic museum provide an awareness of Nepal's multicultural society, nationally. In a package it will promote domestic as well as international tourism and boost the development and economy of the country in the long run. Among the various types of museum ethnographic museum are those that highlight and provide information about the ethnic communities, their historical development, religious belief, social norms and technological practices. Opening this museum

will firstly make the collection of various artifacts objects related to the community and religion. Once collected they will be conserved and preserved, providing added social, cultural, religious values to those objects. This display in the museum will provide a historical, socio-cultural, geographical, political, narrative which will be easily understood by people of all ages. This will enhance the knowledge of the ethnic community as well as the religion nationally as well as internationally. At the same time, majority of young population from various communities of Nepal are leaving their home to settle abroad. The establishment of ethnographical museum in different areas of Nepal will play a significant role in conservation, preservation, education and promotion of the culture as well as provide an identity and history.

Potentialities of making ethnographic museum in various region of Nepal:

- Eastern region: Rai, Limbu, Lepcha
- Central region: Tamang, Chapang
- Western region: Gurung, Mager
- Far -Western region: Brahman, chhatri Thakuri
- Terai region: Tharu, Madhesi, Dhimal,
- Northern region: Shrepa, Thakali

Open Air Museum

Nepal has much rural, semi-rural as well as urban settings with clusters of historical houses, ancient settlement, traditional, farming system, traditional tools and technology, traditional way of life, fairs and festivals, sculptures, inscriptions, water spouts, archaeological monuments, signs and symbols. They are preserved in situ and reserved by the community as artifacts narrating the cultural artistic, social, political history of the country. In such a situation historical area like Khokana, Bungmati, Kathmandu Durbar Square, Patan Durbar square, Shankhu, the concept of open air museum is applicable and can also be extended to the villages and rural areas of Nepal where life still continuous in pristine environment. In recent times home stay tourism are being promoted in rural areas (Nyaupane, 2011) .Such facilities work to compliment the concept of promoting these villages as live and open air museums.

Community Museum

A community museum exhibits a social history of a local areas or ethnic groups. Community museum serve as an outreach opportunity to bring more local visitors provide education and information. The community also assisted in choosing what objects would be displayed. (Edson and Dean, 1914)

The community museums exhibitions have reflected the communities identify image value history, cultural practices, and religious belief, through tangible objects. Nepal is known as a small Himalayan landlocked country with full of ecological and cultural diversity. It is also known as the country of Mount Everest and the Buddha. It is full of multiple diversities in terms of caste, religion, ethnic communities and topography. In such condition it has tremendous potentials of community museum establishment in the several part of the country. The Tharu museum, Gurung museum, Tamang museum, Jaapu museums are just some of the community museums of that opened in the different places of Nepal. Opening community museum in Nepal will help in preserving, conserving, documenting the history, culture along with ethnic identity.

Site museum

Various studies of Nepal have proved Nepal to be the habitation site of prehistoric man. The tooth of Ramapithecus was found during an exploration in 1932 on the bank of Tinau River, at Butwal. The excavations at Lumbini, Kapilvastu, Mustang, Ramagram, Kathmandu, Eastern part of Terai has given evidence of habitation before the Christian era. Continuous exploration and few excavations have been carried out periodically, revealing a large number of antiquities, which are not documented or stored systematically and scientifically. Therefore, the construction of site would be helpful in tracing deeper history, documenting as well as promoting the history and culture of this region.

The Snake Museum

The recently set up snake museum at Jhapa, eastern Nepal by Nepal Red Cross Society is a very unique and important museum in Nepal. Jhapa is an area infested with many varieties of poisonous and non-poisonous snakes. Death resulting from snake bite is common there. When bitten by snake, people usually kill the snake and

take it with them to the treatment centers, to be treated depending upon the strength of venom of the snake. In this way, many snakes were being killed due to the ignorance of the people. In such a situation, the Red Cross opened a museum to make a people aware of different kinds of museum and the effects of being bitten by them. This is the kind of community service; the museum has created an awareness of snake bites and their effects when bitten to the local community. Such kind of museums plays the role of providing non formal education to various levels of society and community in Nepal.

Conclusion

Despite various challenges in establishing museums such as lack of investment, awareness, research, infrastructure, human resource there are various possibilities for various kinds of museum as mentioned in the article. Awareness from the state level, experts, private organizations, and individual for the value of museums and its importance in providing non formal educations, documenting, preserving, conserving history, culture, tradition and ancient practices are of prime importance. If the government takes initiatives in providing facilities for establishment of such museums, they will in turn enhance the development of society.

References

- Aryal, M.R. (V.S.2070). Developing museums as a place of learning: some strategies for Nepal, *Diamond Jubilee Souvenir*, Chaauni : Rastriya Sangrahalay, 13-15.
- Bajracharya, D. (B.S. 2030). *Lichhavikalin abhilekh* , (*Inscriptions of Lichhavi period*), Kirtipur : Nepal ra Asiyali annusandan Kendra, TU.
- Economic survey*, (2015/16). Kathmandu: Ministry of Finance Nepal.
- Edson, G. and Dean, D. (1994).*The handbook for museum*, London: Routledge.
- Hagen, T. (1961). *Nepal the kingdom in the Himalayas*, Switzerland: Kummerly and Frey -Geographical Publisher.
- Khatry, P. (B.S. 2070). Sangrahalaya ra paryatan : Ek Samhipta Tipani, *Diamond Jubilee souvenir*, chaauni Rastriya Sangrahalaya,31-34 .
- Latham, F.K. & Simmons, J.E. (2014). *Foundations of museum studies*. England: Oxford.

- MOF. (2015/16). *Economic survey*. Kathmandu: Ministry of Finance Nepal.
- Nyaupane, P. (V.S.2068). Prospects of tourism in Tistung. *Nepalese culture*, XI, 116-125.
- Nyaupane, P. (2011).Home-stay tourism management in Nepal, *Management Vision, kathmandu: people's campus*,4,65-73.
- Park, Y. H.(2015). *Heritage Tourism*. New York: Routledge
- Shrestha, H. (B.S.2072).Exploring prehistoric cultures in Nepal : A brief survey on the stone tool of national museum, *Rastriya Sangrahalaya Prakashan Chhaunni*, P.14-17.
- ..... (B.S.2070). Changing role of the museum, A Nepalese perspective, *Diamond Jubilee Souvenir* , P.21-23.

Gender and Social Inclusion in Nepal

Prem Dhoj Lama

Abstract

(Social exclusion is entrenched in the political, economic, and social fabric of Nepal. Certain groups of Nepal have been systematically disadvantaged because of discrimination based on gender, caste, ethnicity, religion, regional identity, and geographic location. Exclusion has been a cause and result of unequal development in Nepal. The incidence of poverty in the country has decreased, but poverty rates among excluded groups continue to be higher than the national average. Development outcomes show that gender, caste, ethnicity, geographic location, regional identity, and economic status are strong determinants of access to services resources and political representation. The inclusion agenda is now firmly placed in the development discourse and several efforts have been initiated at the policy, legal, institutional, and programming levels. Important legal amendments have been made to strengthen women's rights in key areas. There has also been progress in health and suction outcomes for women. More recently, the political representation and participation of excluded groups has been ensured in all governance structures. It is now understood that social exclusion is both a structural and a social problem. While the government has made strong efforts in legal reform and institutional changes, achieving gender equality and transforming Nepal into a more inclusive democracy will also require changes in public attitudes. Policy and program approaches that can contribute to removing these barriers include attention to identifying the excluded, the causes of their exclusion, and appropriate context-specific responses.)

[Key words: gender, social, inclusion, exclusion and equality]

Background

Social exclusion is entrenched in the political, economic, and social fabric of Nepal and has been a defining feature of its historical development. In the context of Nepal, the Hindu caste system traditionally categorized people into four groups: Brahmin (scholars and priests) at the top, Chhetri (warriors) just below, then the Vaishya (merchants and traders) and lastly Sudra (peasants/laborers). Below everyone were the occupational groups considered impure, the "untouchables," who now refer to themselves as Dalits. The Muluki Ain (Civil Code) of 1854 legally formalized the highly rigid and hierarchical caste system and brought the Adivasi Janajatis (non-Hindu indigenous nationalities) into the system with middle-rank status. Despite the abolition of caste-based discrimination in 1963, the social hierarchies and division remained, vesting more power and privilege in the Brahman, Chhetri, and Newar caste groups in the hills region. The consolidation of economic and political power by these groups led to further marginalization of the non-Hindus (i.e. Adivasi Janajatis and Muslims) and the Madhesis, the southern plain dwellers of the Tarai belt (the plains region of Nepal), who were not even included in the Muluki Ain. The patriarchal system also assigns women a subordinate status and position in society, which was reflected in state-based discrimination. The new Constitution formulated after the establishment of multiparty democracy in 1990 described Nepal as a multi-ethnic, multi-lingual, and democratic state and declared all citizens equal.

Democracy provided space for diverse groups and civil society organizations, especially those based on ethnicity and caste, to assert their identities and rights. However, the political parties, who were dominated by the Brahman, Chhetris, and Newars, did not address their disproportionate representation in governance structures, but rather maintained the status quo. The inability of government to effectively ensure more equitable political representation and inclusive development for the marginalized groups allowed the Maoist insurgents to exploit social disparities to their advantage in their people's war. The Maoist ideology of gender and class equality was able to attract a large number of women and Janajatis to their movement despite the fact that their leadership comprised primarily of elite groups/ the armed conflict established the space for a more inclusive democracy and provided an opportunity to address issues of social exclusion. The government has amended several discriminatory laws and provisions. It has shown its commitment to gender equality and social inclusion by signing a number of international conventions. Moreover, it has recognized that the barriers to inclusion are due to not only gender, caste, and ethnicity but also to language, religion, disability, geography, and regional

identity. However, unless socio-cultural norms and attitudes toward gender equality and inclusion change, there will be limited real change in discriminatory practices.

Gender Equality and Social Inclusion Key Issues

In addition to the poverty that is prevalent among all social groups in Nepal, certain groups have been systematically disadvantaged because of discrimination based on gender, caste, ethnicity, religion, regional identity, and geographic location. In the country partnership strategy (CPU), socially excluded groups refers to women, Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesis, Muslims, and groups of living in remote geographical areas. Social exclusion is a cause and effect of poverty as it prevents equitable access and opportunities to services, resources, and political representation for certain groups and perpetuates unequal development outcomes. In Nepal, exclusion has also been a major factor in the decade-long armed conflict. Despite significant improvements in poverty reduction and economic and social conditions in the last decade, disparities persist. The reduction in poverty was unevenly distributed across regions, caste, and ethnic and minority groups. Poverty is still high in the mid-western and far-western regions, and rural-urban disparities continue to exist with rural poverty at 35% compared to 10% in urban areas. It is among advantaged groups like the Brahmans, Chhetris, and Newars where poverty reduction has been most notable, compared to groups like Dalits, Adivasi Janajati, and Muslims. Dalits have a high poverty incidence (46%), as do Muslims (41%), hill Janajati (41%), and Tarai Janajati (35%). By comparison there is a lower poverty incidence among the Newars (14%) and Brahman-Chhetri (18).

Other social development indicators also uncover the unequal progress achieved for women and across certain groups. The gender related development index shows that while gender disparity is still high in Nepal, it is highest in the rural areas, the mountains, and the mid-western region. Although there has been an increase in the proportion of economically active women, their earned income is about one third that of men and they continue to have low access to property ownership, financial credit, and political power. Female participation in political processes has been low in the past, but due to the 33% quota for women candidates in the 2008 Constituent Assembly elections and in all state and decision-making levels, female participation has increased significantly. The challenge lies in ensuring that women elected to the various political bodies are able to voice their agenda and that women from socially excluded groups and regions are effectively represented in the political processes. Gender parity in enrollment has improved at all levels in

education, but enrollment disparities across caste and ethnic groups increase with the level of education. A Dalit woman from the Tarai (plains or flatlands region of Nepal) has the lowest literacy rate at 17% compared to the national female average of 55% and male average of 81%. Gender gaps in literacy levels are highest among the Madhesi other caste groups, with men three times as likely to be literate as women (72% compared to 24%).

The exclusion of various groups due to their caste, ethnic, and regional identity is a major obstacle for development and poverty reduction in Nepal. Due to the exclusion of groups such as the Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesi, and Muslims, these groups have remained poorer than other groups, have made slower progress in education and health outcomes, participate less in political and economic life, and have less access to services and resources. Brahman and Newars generally also do better than the Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesi other castes, and Muslims on health outcomes including indicators such as receiving antenatal care, total fertility rate and early childhood mortality rate.

National Gender Equality and Social Inclusion Mandates

Nepal's laws, Constitution, and Civil Code contain a number of provisions that discriminate on the basis of gender, caste, ethnicity, and religion, including the provisions that formalize the caste system. Some changes were made in 1963 and 1990 to address these issues, but the Constitution continued to include discriminatory provisions, particularly in relation to citizenship and nationality, inheritance, ownership, marriage and family, employment, and education. Significant changes have been made in recent years as a result of the changed political environment and extensive policy dialogue between government, civil society organizations, and development partners.

The Interim Constitution of Nepal (2007) includes provisions that support gender equality and social inclusion. It has a separate article for women's fundamental rights (Article 20) and is more inclusive toward Janajatis, Dalits, and Madhesi (the last was not even mentioned in the previous Constitution). It sets forth the right to equality and to rights against untouchability, racial discrimination, and exploitation (e.g., forced labor). It refers to the need for all groups to the proportionately represented in the state structure (Article 21) and the right to education in one's mother tongue (Article 17). It also authorizes the state to implement measures for the "protection, empowerment and advancement of women, Dalits, indigenous nationalities, and

Madhesis" (Articles 13). In 2007, the government took several policy actions to increase the representation of women and excluded groups in political institutions and the civil service. The constituent Assembly Member Election Act allocates seats for the 240 electoral seats under the proportional electoral system. Similarly, the 2007 amendment to the Civil Service Act reserves 45% of vacant posts for excluded groups, allocated as follows: women (33%), ethnic groups (27%), Madhesis (22%), Dalits (9%), differently Disabled (5%), and backward regions (4%) to increase the effectiveness and responsiveness of the civil service. In addition, an action plan has been prepared to strengthen the registration of birth, death, marriage, divorce, and migration to promote more inclusive planning and to facilitate the acquisition of legal identity by all citizens.

International Gender Equality and Social Inclusion Commitments

Nepal has undertaken a number of international commitments to nondiscrimination, gender equality, and social justice. The Convention on the Elimination of All forms of Discrimination against women, which was ratified by Nepal in 1991, includes Articles on the elimination of discrimination in public life, civil status, education, employment, health care, and other aspects of social and economic life. Parties to the convention must report every 4 years to a United Nations (UN) committee on the measures they have taken to give effect to the convention. The UN committee that reviewed Nepal's progress in 2004 recommended expedited action to amend discriminatory laws. Nepal's progress will be reviewed again in 2011 and the report already submitted reviews steps taken and remaining challenges.

The 1995 Beijing Platform for Action has also provided impetus to address gender inequality. The government of Nepal formulated a national plan of action to implement the 12 critical areas of concern, including women's poverty, access to education, health services, participation in decision making, and violence against women. Progress in these areas continues to be monitored through periodic international discussions and by nongovernment organizations (NGOs), most recently for the 2010 Beijing 15th meetings. Other important international agreements related to gender equality include the outcome of the 1994 International Conference on Population and Development (ICPD) and ICPD+10, which set out commitments to ensuring women's reproductive health and rights as well as other health services. The 2000 Millennium Development Goals (MDGs) set out targets for poverty reduction, universal primary education, gender equality and women's empowerment,

and maternal health. The United NATIONS Security Council Resolution (UNSCR) 1325 establishes legal standards to ensure the meaningful participation of women in the peace process.

Nepal has also undertaken commitments to address other grounds for disadvantage. The International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1971, obliges Nepal to secure the Human Rights of Dalits, who have faced caste-based discrimination for centuries and continue to do so despite its legal prohibition. Nepal's 2007 ratification of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous People and International Labour Organization (ILO) Convention 169 (Indigenous and Tribal Peoples Convention) shows its commitment to the rights of indigenous nationalities. Article 3 of the Declaration, in particular, states that indigenous peoples have the right to self-determination, and by virtue of that right they can freely determine their political status and freely pursue their economic, social, and cultural development. A task force that includes representatives of relevant ministries as well as organizations representing indigenous nationalities has been formed to support implementation of ILO Convention 169. The government plans to review current laws and policies that contradict the provisions of this convention and to amend them as required. However, mainstreaming the rights of Adivasi Janajatis as affirmed in Convention 169 will pose challenges as contentious issues related to land reform, territorial aspects of self-determination, and management of natural resources will need to be addressed.

Development Planning

The government of Nepal has been committed to addressing gender discrimination since its first 5 year plan in 1956. This plan pursued a welfare approach focused on women's reproductive role. This was continued in subsequent plans until the Sixth Five-Year Plan (1980-1985) introduced an approach with an efficiency and equity orientation (often referred to as women in development approach). However, a paradigm shift from women in development to gender and development was evident in Ninth Five-Year Plan (1997-2002), the subsequent Tenth Five-Year Plan (2002-2007), and the current Three-Year Interim Plan (2008-2011). These periodic plans have pursued gender equality and women's empowerment through a gender mainstreaming strategy.

Issues of social exclusion and discrimination against Dalits, Adivasi Janajatis, Muslims, and Madhesis have come to the forefront more recently, once the post-

1990 democratic movement opened the space for public debate on Nepal's ethnic groups. These are groups that are not integrated into the Hindu caste system, but had ties to specific locations and distinct languages and cultures. The government began to address the concerns of the Adivasi Janajatis in the Ninth Five-Year Plan (1997-2002). The Tenth Five-Year Plan (2002-2007, which was also Nepal's Poverty reduction strategy paper, was the first and most comprehensive statement about inclusion. It identified social exclusion as a fundamental development challenge and acknowledged that exclusion and the lack of voice and political representation were major reasons for the deprivation experienced by women and certain caste and ethnic groups and one of the factors fueling the conflict. The strategy paper included separate chapters on Dalits and Adivasi Janajatis and identified specific programs to be implemented. However, it failed to specify targets to be achieved, particularly in important sectors such as education and health, and it failed to reach or benefit highly marginalized Janajati groups and Dalits.

The government's Three-Year Interim Plan (2007-2010) and the National Development Strategy (2009/10-2011/12) aim to redress these implementation gaps, improved access to services for the excluded groups may be achievable within the time frame, but the institutional and attitudinal changes that are needed will require more time. The UN special Rapporteur on the situation of human rights and fundamental freedoms of indigenous people also found that government ministries (other than the Ministry of Local Development) have yet to make significant progress in developing and implementing policies, programs, and action plans to address the needs of Adivasi Janajatis.

Institutional Framework

The Ministry of women, children and Social Welfare (MWCSW) is the key ministry for the promotion of gender equality and women's empowerment. It also coordinates initiatives related to children and social welfare (which includes the elderly and people with disabilities). The Department of Women Development under the MWCSW looks after women's and children's programs and implements them through its Women Development Offices, which are the key gender focal points in the districts. At all levels- ministry, department, and district- effectiveness is constrained by inadequate resources and weak capacity. The main issue is that the key agencies are not adequately equipped to operate in three different areas (gender equality, children, and social welfare). Another shortcoming is that the women-targeted programs of the Department of Women Development and the Women

Development Offices do not adequately address issues of diversity among women, although there is increasing awareness of the need to do so. However, there have also been some successes. The MWCSW's Mainstreaming Gender Equality Program, funded by the United Nations Development Program (UNDP), contributed to a more gender-aware approach to the 2001 national census and in the Tenth Five-Year Plan.

Gender Equality and Social Inclusion Units have been formed in the ministries of health and population, and agriculture and cooperatives, education, and, more recently, the Ministry of Local Development. Central agencies have also taken initiatives to guide the government in its approach to gender mainstreaming. The Ministry of Finance established the inter-ministerial Gender-Responsive Budget Committee with the mandate to design a methodology to monitor sectoral budget allocations and public expenditures from a gender perspective and to assess the impact of development policies on women and men. The National Planning Commission formulated a "gender management system" and a classification system of programs and projects using the gender code in 2005-2006. The Ministry of Local Development developed a Gender Budget Audit Guideline (2008) 13 to guide local bodies in mainstreaming gender into the planning and program cycles. With the support of the Asian Development Bank (ADB) (under RETA 6143: Technical Assistance for Promoting Gender Equality and Women's Empowerment), the Ministry of Agriculture and Cooperatives, the Ministry of General Administration, and the Ministry of Education and Sports have prepared gender strategies that focus on alleviating constraints and creating new opportunities in their sectors for women. However, all these initiatives focus on gender and omit the other dimensions of exclusion. There are also continuing institutional gaps in key sectoral ministries such as those working with infrastructure development (including the Ministries of physical planning and works, energy, labor, irrigation, and water resources).

Another potential key actor in promoting and protecting women's rights is the National Women's commission, which was established by statute in 2007. Although the commission is in principle an autonomous body, it has been highly politicized since its formulation. Other problems include an unclear mandate, overlapping of responsibilities with the ministry, and limited resources. The National Foundation for Development of Indigenous Nationalities is an autonomous body that works for the betterment of the Adivasi Janajatis. The National Dalit Commission represents the political interests Dalits but is under the authority of the Ministry of Local Development rather than an autonomous body, which diminishes its ability to

defend Dalit rights. It also lacks a clear mandate and resources and remains highly politicized. The National Committee for Development of Dalit Community receives funds from the Ministry of Local Development to implement programs targeted at Dalits.

Role of Development Partners in Gender Equality and Social Inclusion

Most development partners have adopted gender equality and social inclusion as crosscutting issues in their programs. More recently, development partners have formed a social Inclusion Action Group to share knowledge and experience and to influence policy development at the national level. A general view among development partners is that a common framework or mapping of social inclusion and socially excluded groups is needed to improve and harmonize targeting and outcome monitoring. The World Bank, Department for International Development of the United Kingdom, and SNV (the Netherlands development organization) has led research and knowledge generation on social- exclusion issues. The United Nations Development Fund for Women (UNIFEM) has been providing assistance to the Ministry of Finance on gender budgeting.

Organizational commitment to diversity and inclusiveness has yet to be reflected in the staff composition of many organizations. A recent survey of selected organizations (including inter-national and other nongovernment, bilateral, and multilateral organizations) found an overrepresentation of Brahman and Chhetri and an underrepresentation of Dalits and Janajatis. Dalits were only 3.8% of employees but 17.7% of the overall population and Janajatis were 18.3% of employees but 34.2% of population. On the other hand Brahman and Chhetri were 54.2% of employees but only 31.7% of the population, and Newars were 23.7% of employees but 5.7% of the population. UN agencies and the Swiss Agency for Development Cooperation are among the agencies that have developed workforce diversity policies to promote inclusiveness in their organizations.

Gender and Social Exclusion in Nepal and Its Development Outcome

Improvements in social and economic conditions in recent years include greater access to roads, irrigation, safe drinking water, schooling, and health care. The government has also made notable efforts with regard to gender equality and

women's empowerment. However, discriminatory institutions and structures, ideology, and social norms continue to limit women's progress. The United Nations Development Program (UNDP) Gender Empowerment Measure, which considers whether women are active in public and economic life, indicates that women's participation and representation remains lower than that of men in the political, economic, and professional domains. Although there has been an increase in the proportion of economically active women, their earned income is about one-third that of men and women continues to have low access to property ownership, financial credit, and political power.

Caste, ethnicity, and regional identity and geographical location are also strong determinants of poverty and unequal development outcomes. While Nepal succeeded in reducing poverty rates from 42% in 1996 to 31% in 2004, some groups benefited more than others. Poverty monitoring by the Central Bureau of Statistics shows that poverty remains high in the Mid-western and far-western regions, and that poverty rates are higher in rural areas (35%) than in urban areas (10%). The advantaged groups experienced greater declines in poverty (with current rates among Newars of 14% and Brahman and Chhetri of 18%) than socially excluded groups (with current rates among Dalits of 46%, Muslims 41%, hill Janajati 44%, and Tarai Janajati 35%).

Other social development indicators also reveal unequal outcomes for women in different groups and regions. The Gender-related Development Index, which adjusts the Human Development Index (HDI) to reflect the extent of gender disparity, shows that gender disparity is high overall, but highest in rural areas, the mountains, and the mid-western development region. The interaction between gender and other factors of exclusion is also evident in literacy rates. Dalit women from the Tarai belt have the lowest literacy rate at 17%, compared to the national female average of 55% and male average of 81%. The gender gap in literacy is highest among the Madhesi other caste groups, with men three times as likely to be literate as women (72% versus 24%). The social Exclusion Index developed by the National Planning Commission found that the most excluded caste and ethnic groups have higher gender differentials as well, with the highest gender differentials among the Dalits, followed by Muslims and Tarai Janajatis.

Differences among groups are also evident in that the HDI is higher in urban than rural areas (0.630 versus 0.482), in the central region compared to the mid-west (0.531 versus 0.452), and among Brahman and Chhetri (0.552) compared to

Dalits (0.424) and Muslims (0.401). 21 other human development indicators show that Brahmans and Newars generally also do better than the Dalits, Adivasi Janajatis, Madhesi other castes, and Muslims on health indicators, including antenatal care, total fertility rates, and early childhood mortality. Due to legal and socio-cultural norms in Nepal women and socially excluded groups experience poverty and inequality to a greater degree. The government, development partners, international and national NGOs, and civil society have undertaken policy and institutional reforms in various sectors to promote increased and more equitable development outcomes.

Conclusion

Exclusion has been a cause and result of unequal development in Nepal. The incidence of poverty in the country has decreased, but poverty rates among excluded groups continue to be higher than the national average. Development outcomes across all sectors show that gender, caste, ethnicity, geographical location, regional identity, and economic status are strong determinants of access to services, resources, and political representation. The inclusion agenda is now firmly placed in the development discourse and several efforts have been initiated at the policy, legal, institutional, and programming levels. Nepal has taken progressive steps toward greater gender equality throughout the past 5 decades of planned development. Important legal amendments have been made to strengthen women's rights in key areas such as citizenship inheritance, and anti-trafficking. There has also been progress in health and education outcomes for women. More recently, the political representation and participation of excluded groups has been ensured in all governance structures. It is now understood that social exclusion is both a structural and a social problem. While the government has made strong efforts in legal reform and institutional changes, achieving gender equality and transforming Nepal into a more inclusive democracy will also require changes in public attitudes. Policy and program approaches that can contribute to removing these barriers include attention to identifying the excluded, the causes of their exclusion, and appropriate context-specific responses. Also required are "coalitions of change" that bring together excluded groups and allies among the elite who are in a position to influence change.

References

- Aasland, A & Marit, H. (2008). *Social Exclusion in Nepal-Stronger or Weaker?* NIBR Working paper 115, Norwegian Institute for Urban and Regional Research, OSIO.

- Action Aid Nepal, (2003). *Existing Practices of Caste Based Untouchability in Nepal and Strategy for a Campaign for its Elimination*. Kathmandu: Action Aid
- ADB, (2009). Decentralized Rural Infrastructure and Project: Rural Infrastructural Sub-Sector Policy on Gender Submitted to ADB Nepal Resident Mission. Kathmandu, by a national nongovernment organization.
- Bhadra, C. (2008). Report on the Mid- Term Review of ADB Country Project in Nepal: Gender Assessment, Report Submitted to ADB Nepal Resident Mission, Kathmandu
- Ministry of Local Development, Government of Nepal, (2009), GESI Strategy for the Local Governance and Community Development Program, Kathmandu
- Department for International Development of the United Kingdom (DFID) and World Bank, (2006). *Unequal Citizens: Gender, Caste and Ethnic Exclusion in Nepal-Summary* World Bank and DFID, Kathmandu
- Jary, D. & Jary, J., (2000). *Collins Dictionary: Sociology*: Happer Collins
- Phadnis, U. & Ganguly, R. (2001). *Ethnicity and Nation-building in South Asia / Tejeshwar Singh for Sage Publication India Pvt. Ltd.*
- Lynn, B., Dahal, D., & Swamy, G. (2008). *Caste Ethnic and Regional Identity in Nepal*.
- Bhadra, C. & Thapa, M. (2007). *Nepal: Gender Country Profile*. Report prepared for JICA, Kathmandu.

Belief and Tradition: Healing Sites for Different Diseases in the Kathmandu Valley

Abhijeet Thapa

1. Background

It was in 2011 when I initiated my private research on local belief- patterns to weave them into cultural and performance theories that my perspective on Kathmandu as an ultra-modern city changed exclusively. With Performance theories in mind and raw cultural acumen, my first interest centered on the *Kaandeuta thaan* of Kuponhole, Lalitpur, where an odd logic hit me that he, undoubtedly is an ENT god. Then there was no looking back and soon I had a long list of temples in my pocket where the locals of the Kathmandu valley bestowed their belief upon especially for curing different diseases. Flowers, fruits, incense and libations are parts of common prayers whereas there are other esoteric rituals assisted by the priests as well. To study these performances, this researcher ventured into many investigations and case studies on how people in Kathmandu believe in the power of healer gods and goddesses.

Since long, Kathmandu has always been the couturier of rare and appealing culture. Some cultures have turned chronic, some others are in the process of metamorphosis; others are mutating in modernity and still most of them are persistent or rather I should say "obstinate" not to change with time. Instead they change the time of Kathmandu here because this place has turned to be a miscellany, like a textbook of mix -mashed culture.

People believe that idols in the temples and shrines are mute but not deaf. They listen to our pain and problems. Not every day or hour can be the right time to go and visit such sites or those healing gods and goddesses. Morning is mostly favorable. The Sun should be in favorable position. So needs the Moon, and the Earth. These

sites of healing practices in prayer-forms, worship -rituals or wish- fulfillments are not ordinary sites. First, they are the sites where deities reside. Second, they are the spaces of traditions- our collective unconscious. In addition, they are the sites of myths and legends. Lastly, they are hospitals where victims of certain illness put their complains. Hence, they are sites of transformations.

In most cultures, beliefs in the protective and punitive powers of divine (gods/ goddesses/ sources of super power) bring this stage of transition (Turner, 2008). So temples are liminal spaces. The bodies of the sick also become liminal. The deities are deities as well as doctors, they too become liminal in and during rituals.

As Geertz writes, "Cultural analysis is intrinsically incomplete and worse than that, the more deeply it goes, the less complete it is" (1979, p.29); the more we tend to understand, the more ambiguous it becomes. People feed the idols with all forms of eatables though this act is condemned time to time by conservationists and iconographers. Gods and goddesses are never hungry in the Kathmandu valley. These acts are sometimes portrayed in poems too. Subedi depicts:

Gods' mouths-

Smell of mashed banana

Rancid butter

And raw vermilion

Goddesses-

Smell of blood, incense and putrid worship

Gods don't have statues

They are stone erections

Who dissolve in devotees' longings

Like mists over mountain stream. (Subedi, 1999, p.15)

Locals go and offer prayers to the non-living symbolic entity to heal their diseases or bodily disorders (sometimes after the failure of doctor's medication) like those of ears, tooth, skin, sterility and the list continues. Such humble methods of seeking

comeback from illness, in real ground, seem very exotic in the twenty first century.
So do the gods exist?

At the turn of the nineteenth century, Nietzsche seems to defy the existence of god in his *God is Dead* where he puts that "God is a conjecture; but I desire that your conjectures should not reach beyond your creative will. Could you create a god? Then do not speak to me of any gods" (1967, p.662). The movement when knowledge of Science was at peak in America, the agnostic views were also called theo-thanatology, (meaning death of god) . During this period, the disbelief in god might have raised serious questions on the conduct of humanity. That is why Fromm writes, "In the nineteenth century the problem is -God is dead; in the twentieth century the problem is that man is dead" (1967, p.735). The statement really implies that the society relying completely on scientific knowledge turns mechanical with no emotions and respect for others' emotions.

In the eastern epistemology, *Chandi* is a religious text for Hindus that consists of so many amazing *suktas* (verses) to call the multi- fold appearances of the goddess *-devi*. She can be called by devotees to protect almost every organ of the body (Aryal, 2062). The *Chandi* amazingly has recitations or propitiation for calling the *devi* to protect almost all part of the body appealing each different form of the *Chandi devi* to take care of each organ.

On the other side of the coin, Science limits its periphery to the laboratory tests. Doctoral medications are important to rule out diseases and to relieve the patients, but beyond that, science too has no access. One cannot live in a completely Science-governed life. Mystery in our life and in this universe is universal. Healing gods and our faith in puja -performances associated with gods can be taken as our efforts to live in this mysterious world. At one level, going to mute idols instead of going to hospitals may seemingly be epistemic violence, an act of anti- modernity and an act of underestimating the learned doctors and surgeons in the Kathmandu valley.

2. Temples as Sites of Performances: What is temple? What is hospital?

With 4,416 persons per sq. km in Kathmandu district alone (according to National Population and Housing Census Report- 2012, p.15), houses have definitely outnumbered temples in the valley. With this statistics, the famous adage "Kathmandu has as many temples as many houses" (Kirkpatrick, 1975, p.2) may go wrong because the houses number have increased along with population density. But digging down beneath the superficial level, the faith of the locals upon the shrines and temples has not dwindled at all. The huge congregation of the locals in many temples is the living witness to this grandeur cultural practice.

People here believe that gods are inside us, and also outside in temple. Therefore, going to them is also reaching to our own inner parts and elements of our body. This belief is performed through offerings of libations, incense, fruits and other victuals. Such humble prayer practices and similar performances held in the temples are supposed to heal diseases of several orders. A particular reference of disease goes as:

Disease by traditional Nepali definition is not a microbiological phenomenon, this is external to the body system caused by some malign, malicious and malevolent power that makes an unwelcome entry into the body system and disturbs the normal balance causing host of sickness... In the cure process, the expert will try to release the captured essence of the body and put it back to function normally. (Khatry, 2009, p.69)

Khatry's experts are Shamans and Black magic curer to whom he calls experts. But here my experts are gods --- the gods who have been curing people in the valley since long time back, for similar types of illness.

In the Kathmandu valley, gods and goddesses in some prayer- places were and still are options for many specified doctors:

1. *Kaandauta* of Kupondole -----ENT Doctor
2. *Banghemuda* of Kathmandu -----Dentist
3. *Haarati/ Shitala* of Syambhunath-----Dermatologist

4. Stone god at Chobhar-----Backache specialists
5. Goddess Parwati at Surya Binayak temple -----Speech Therapist
6. Santaneshwor at different sites of the valley----- Sexologist, guarantor of issues (santan)
7. Sankata temple at New Road, Kathmandu-----Psychiatrist or Counselor

From the perspectives of Performance theories, these healing gods embody the day-to-day life patterns of the locals of the Kathmandu Valley. It would be noteworthy to cite a definition here, "Performance Study is a broad spectrum of activities including at the very least the performing arts, rituals, healing, sports, popular entertainments and performance in everyday life" (Schechner, 2008, p.7). One cannot live in a completely Science governed life; especially in the Kathmandu valley where rituals are dominant. Appadurai when dealing with the issues on nationalism, writes "one of the most remarkable features of the ritual process is its highly specific way of localizing duration and extension, of giving these categories names and properties, values and meanings, symptoms and legibility" (1996, p.180). The meaning and categories supplied by the Kathmandu's locals to such prayer places and the legitimacy these places are going to gain in the generations to come are truly symptoms of Kathmandu's locality.

Uniquely enough, Kathmandu takes in its big pouch both science and rituals. There are temples inside the main hospitals of the Kathmandu Valley. So what is a temple? It is an important question. According to Presten, a temple is 'the supreme locus for puja' and "a home to the deity, the temple becomes a major focus for awakening the spiritual life in the community" (1980, p.48). Thus spiritual life is awakened through *puja*-worship, faith and expectations in the abode of the god. To perform special *puja* many people congregate in the main temple or take turn with the help of the concerned priests. For instance, one can find *Sankata* in Patan, but the main *Sankata* goddess is in New Road. There are also many temples of Pashupatinath inside the Valley because "localized Pashupati" would be the status symbol of the locals.

When Conquergood justifies local knowledge, he justifies that *subjugated knowledge* (as coined by Foucault) are other ways of knowing those that are rooted in embodied experience, orality, and local contingencies (2008) . Many

people do not want to compare scientific methods to local know-how, nevertheless local knowledge have worked out whenever science has failed. People just delve into streams of Science and underestimate local knowledge.

3. Healing Gods and Goddesses

The history has undocumented many issues of the history in belief culture and at present we have no option rather than to assume. In *The Forgotten Valley* in 1959, Eskelund expressed his utmost surprise, "only 5 or 6 years ago, a bicycle would draw a crowd in Kathmandu, I have been told, this is not surprising for even in the beginning of the century, the wheel was virtually unknown in Nepal" (p.25). Nepal adopted policy of exclusion remaining aloof from the western world or modernization during the Rana regime. During this secularly excluded period, people's habit of worshipping nature or idols increased dramatically in the absence of doctoral and western medication practices. This situation energized the locals' superstitions and as there were no hospitals, these traditional approaches of healing might have particularly gained grounds. Or sometimes it may have come up as asking forgiveness (*Kshyama Puja*) to certain gods for mischief which they thought resulted to physical illness. One such example I would like to put up here is from the novel *Seto Bagh* by Diamond Shumsher, who is regarded as successful novelist in picturing contemporary Nepalese society of the Rana period in most of his novels. One excerpt of *Seto Bagh* when the princess is sick goes as:

His Majesty expressed his thought of using the medicines of the doctor from British Embassy. Her Majesty did not agree with this. She exclaimed- 'in such illness there is no necessity of medicines. The god is not happy, we have to please him'. There was neither hospital nor doctor in Nepal... Since many days Shamans and witch-doctors had been unsuccessful so the king's belief no longer rested on them. Her majesty had strong view that by taking medicines of the British doctor, they would invite ill- fate so she didn't believe but instead hated him (p.46).

It can be inferred that the novel depicts reality when Kings and queens in the 20th century Nepal and earlier period believed in the healing power of gods and goddesses, though sometimes they opted for western medicines. As time passed by, more and

more people flooded into the Kathmandu valley in search of opportunities and secured future bringing into different cultures ;finally to mingle with local cultures.

Some major doctor gods and goddesses are briefly introduced here:

3.1. Kaandenta Thaan (= The Open Site of the Ear God)

In Lalitpur district, a small town called Kuponhole has a god of ears. The god is called *Kaandenta* and the place is called *Kaandenta Thaan* (Fig.2). *Kaan* is a Nepali word for ear so he is the god of ears. This god is said to eliminate pain and disorders related with ears. The place is located on the right side of a cross road about 150m away from the main Bagmati bridge. The worship place or the *Thaan* is a unique cultural site and very rarely visited by non-locals. Two big metallic ears are erected on a pole. In 2011, when I initiated this research, an old man with a hunchback was seen there who usually did the cleaning of the *Thaan*. My effort to talk to him regarding this god was not subtly fruitful as he had difficulty in wording his feelings. In the middle of a small raised surface, there is a hole between two ear shaped stone structures where devotees offer flowers coins and incense(Fig.1). The site has no wall or structured building like a temple. Devotees normally offer *vaakal* (promise for worship) when they have ear problems. The history of this prayer place is not so clear but this tradition clearly depicts the features of the medieval past which is surprisingly surviving in the ultra modern society of Kathmandu. An option for ENT doctor!

3.2. Bangemudha (= Toothache god):

At Banghemudha, in Central kathmandu, 100m west of Asan there is a piece of ancient wood resembling a shape of a molar which is embedded with coins held by nails. Because of this wooden piece the place itself is named Bangemudha meaning "non- straight wood". When and how this tradition started, is unclear but it is much assumable that the history dates back to 200 years. Lonely Planet under the heading *Quirky Kathmandu* just touches to write incompletely as "if you get a toothache during your trip, be sure to visit the old town's toothache god-'wood with coins.(Bindloss, 2009,p.130). If a patient fixes a coin with a nail on the surface of the wood, the god experiences/ feels the toothache and helps him/her get rid of the ache (Fig. 3 &4). The site also does not have any structured temple so it is also an open god.

People passing by this toothache god at least touch the wooden piece and bow down to this great healing god!

3.3. Jala Vinayak (=Backache god):

There are 4 forms of protective elephant gods or Ganesh in all 4 directions of the Kathmandu valley. Among them the one in the southern valley, Chobhar, the god is called *Jala Vinayak*. On the back of the temple we can see a big stone (fig. 6) which is part of the same stone that forms the main worshipping shrine of the temple. One local man said-"if you are troubled by a persistent backache and no painkiller relieves you, then you may try erecting yourself on the stone" (of course your faith should be pure). This has no clear justification but it may be that when people in the medieval period came through this way with loads of trading-commodities in their backs, this temple might have become the resting point. Someone with backache (because of load) may have relieved himself when he lay on his back.

3.4 . Harati temple (= Skin God).

Haarati (*Ajima*) also occasionally called *Shitala* is inside two tiered temple to the western side of the Syambhunath stupa. A legend says that formerly a demon Haarati turned herself to Buddhism and started doing something good for the betterment of the society taking care of children. Hutt also writes that the goddess constantly receives devotees who seek protection for their children against infectious diseases, success in examination, help in a law suits etc (1994). People also offer prayer to Haarati to cure skin disease of their children. So she runs parallel with the dermatologists in the circles of believers in the valley.

3.5. Parwati Temple at Surya Vinayak (= god of speech)

Surya Vinayak is one of the 4 protective Ganeshs and resides near Bhaktapur city. His temple is on the top of a small hill about 50 ft. from the surface. Children who have not developed speech power but have reached communicative age are brought here generally on Tuesdays or Saturdays. The Ganesh/Surya Vinayak is worshipped first and the child is taken to another temple just on the hill top to the temple of Parvati (Fig. 7)(Mother of Ganesh). The child is then locked in the temple alone for some time while the parents stay outside. In most of the cases, the child utters his/her first word probably out of fear of being alone. There are reportedly many cases

of success. Hence the mother (Parvati) of Surya Vinayak has been regarded as the goddess of Speech since the early medieval period. North of the site, there is another Ganesh called Kamal Vinayak, this is also a prayer place where people come up with similar purpose. The researcher made a survey of number of people coming to Surya Vinayak, many of them stepping here half-heartedly just for ritual purpose. One such worshipper was a father, Rojan Shrestha (Fig. 8), whose son had not uttered a word. As a kid, Rojan was also brought to the same place by his father and mother, he does not, by the way remember the event, but confidently says that he believes in the power of the Speech God and his son would be able to speak clearly like him today.

3.6. Santaneshwor Mahadeva (= Child Granting God)

Two categories of people go to some specified temples in the Valley to ask this god for offspring. They are:

1. Couple who are capable of conceiving but want either son or daughter specifically (most of the time son).
2. Couple who are impotent or somehow not able to reproduce but have the desire of parenting children.

Besides the Santaneshwor in Hanuman Dhoka Durbar Square and other temples in the valley, there is also another Santaneshwor Mahadev on a hilltop in the Vajra Varahi area of Lalitpur. This temple is gaining fame these days. According to many locals and the present priest Ganga Gautam¹, ninety-five percent of the prayers go answered as the parents who had worshipped come again to thank him. The priest further said that the Santaneshwor Mahadeva which is mentioned in the eighth chapter (*Adhyaya*) of the famous exegesis "Swasthani" may be the same temple on this hill-top. A local woman (this researcher met in a tea shop right at the foothill) glorified the temple and said that locals have unshaken belief in the strength of the god and his capacity to grant children.

3.7. Sankata temple (=Consultant-Psychiatrist or Crisis Reliever)

Sankata is seen as a consultant psychiatrist to the locals because the devotees assemble here with the belief to rule out their day to day obstacles caused by the

¹ Interview taken with the priest on 12 Sep, 2012 at Thaiba.

planetary positions. They come here loaded with tensions or problems and try to relieve themselves off them. This temple behind the New Road market is the most famous holy site in the Valley where more than hundreds of faithful devotees throng to- especially on Monday and Saturday with intense belief of ridding obstacles and problems off their life. The goddess, as the name goes is believed to take away the obstacles (*sankat*) from the lives of her staunch devotees. This researcher has himself participated in one of the worshipping patterns called *Patro Puja* – an intense type of *Puja* which takes about 35- 45 minutes and the worshippers are allocated a special time in advance by the priest. The devotees may have special motif behind performing the *puja* and this can be in advance informed to the priest.

4. Faith

It is a visible truth that Kathmandu's residents will always be successful to spiritually prepare the upcoming generations to receive their belief-culture. Therefore, the prayers they make to the gods and goddesses have medicinal, cultural, historical psychological and performative values. The positive hopes and attitudes brought forth by these unique healing places and the constructive urge of every generation to instill such power- play of gods and goddesses into their psychology must be seen as rational and advancing civic philosophy in this selfish and spiritually degenerating time. Seemingly trivial and small things also make difference. The power of small thing or factor creates incomparable difference. Ghimire writes:

Water does not boil at 99° C. but boils at 100° C. The steam of boiled water runs the engine of trains: it does multiple miracles. The factor that boils water is that last 1° C. (2065, p.8).

Actually, the power of the last 1° C. is mysterious, indefinable and inexplicable. We can't question its potential but nevertheless we don't have the proof that the last 1° C. boiled the water. That is, something is always unanswerable. The whole world uncomfortably believed in the forecasts of a lowly creature like the octopus in the FIFA World Cup 2010. Thus, no community is free from superstitions or belief-culture. Proof and certainty are not always important, nor people go after them.

Great scientists and doctors touch the image of their god, or make a gesture of respect before an important project, venture and operations. Some sort of super power either in the form of healing or forecasting will keep on surviving even in a hi-

tech society. Then in such juxtaposition, the question of the potential of Kathmandu's locals' prayer is a mere jingling act into the web of odd confusions.

Leitchy is right when he claims-"Kathmandu's middle-class public is local even as it draws on trans-local resources to ideologically and materially construct itself" (2008, p.148). People from any part of the world come to dissolve here. Any form of harmful superstitions should be ruled out like how the *Sati* system was abolished while harmless cultural practices that are being handed down from generation to generations put up people spiritually happy and healthy. The Kathmandu locals' prayer methods and prayer -places may pick up trails of humor with seriousness or arouse interest with skepticisms to the onlookers; however, as far as I understand, this issue can be one of the interesting and significant approaches to justify the "locality" of Kathmandu's locals in the midst of glocal and trans-local resources.

5. Conclusion

For many years to come, hospitals in the Kathmandu Valley will have spaces for idols and temples in their premises. The temples and spaces occupied by many healing gods and goddesses that are scattered in every nook and corner of the valley will never go empty of the believers and devotees. Most of them who have wishes and many of them who have complains on bodily disorders and diseases will keep on site healing traditions alive. Therefore, do the gods heal? It is not an important question. Do the people still believe in gods? It should be a very important question for many generations to come.

For the time, the answer is "yes"; the gods heal.

References

- Appadurai, A. (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Aryal, M. P. (2062). *Nepalima Chandī: Durga Saptashati (Chandi in Nepali)*. Balaju: Srimati Ramadevi Aryal.
- Bindloss, J., Holden, F., & Maryhew, B. (Eds.). (2009), *Nepal*, Kathmandu: Lonely Planet.

- Conquergood, D. (2008). Performance Studies Interventions and Radical Research. In H. Bial (Ed.). *The Performance Studies Reader*. New York: Henry Bial.
- Eskelund, K. & Klinedman, A. (1959). *The Forgotten Valley*. London: Redman.
- Fromm, E. (1967). The Present Human Condition. In R. Wilson (Ed.). *Readings for Liberal Education*. USA: Holt Rinehart Wilson.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. USA: Basic Books.
- Ghimire, J. (B.S. 2065). *Antarman ko Yatra.(Journey into inner-self)*. Kathmandu: Modern Books Distributor.
- Hutt, M. & others. (1994). *Nepal: A Guide to the Art and Architecture of the Kathmandu Valley*, Great Britian: Kiscadle Publication.
- Khatry, P.K. (2009). The Concept of Illness and the Role of Traditional Healing. *Nepalese Culture*. vii, 69-79.
- Kirkpatrick, W. (1975). *An Account of Kingdom of Neupal*, New Delhi: Asian Publication Service.
- Lietchy, M. (2008). *Suitably Modern: Making Middle Class Culture in Kathmandu*, Thapathali: Martin Chautari.
- Nietzsche, F. (1967). God Is Dead. In R. Wilson (Ed.). *Readings For Liberal Education*, USA: Holt Rinehart Wilson.
- Preston, J. (1980). *Cult of Goddess*, New Delhi: Vikash Publishing House pvt.ltd.
- Rana, D.S. (2007). *Seto Bagh*. Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar
- Schechner, R. (2007). Performance Studies: The Broad spectrum Approach. In H. Bial (Ed.). *The Performance Studies Reader*. New York: Henry Bial.
- Subedi, A., Devkota, P.P., Gurung D.B., & Others. (1999). *Voices From Nepal*. Kathmandu: Shanta Malla Publisher.
- Turner, V. (2008). Liminality and Communitas. In H. Bial (Ed.). *The Performance Studies Reader*. New York: Ed. Bial Henry.

Fig. 1: A woman worshipping at Kaandeutathaan. (photo taken in 2013)

Fig. 2: The main prayer place: Two ear shaped stones with a hole in the middle.

Fig. 3: The old wooden piece in the shape of a molar.

**Fig.4: So many coins- difficult to find space to fix a coin.
(photos taken in 2013)**

Fig. 5. A woman happy to lean on the healing- stone.

Fig. 6. Stone –god.

Fig. 7. Parvati temple, Surya Vinayak, Bhaktapur

Fig. 8 Rojan Shrestha, his wife and their son posing for the photo after the worship.

(photo taken in 2013)

The Kumari Cult in Nepal: An Assimilation of Hindu - Buddhist Culture

Dr. Tina Manandhar

Introduction

Nepal's Parliament proclamation of 2008 has made Nepal a secular state. Prior to it, the country was known as the only Hindu state in the world with more than 80% of its population practicing Hinduism. However, when we look at the history of the country, it has always maintained a balance in terms of religious affairs. Not only the people but the monarch also showed a lot of enthusiasm in promoting and saving the cultural practices and heritage belonging to both Hinduism and Buddhism. The country had a unique example of religious harmony among its people, with the Buddhist community observing plenty of Hindu practices and vice versa. There is also a similarity between the two legends - one Hindu and another Buddhist, which narrate the origin of the Kathmandu valley; the only difference being the main character of the legend. The Buddhists give credit to Manjushri who came from MahaChina, whereas the Hindus consider Lord Krishna, the eighth incarnation of Lord Vishnu in *Dwaparyuga*, to be the main figure.

Chinese traveller, Huein Tsang, in the 7th century A.D., has written that he saw both the Hindu temples and Buddhist viharas standing side by side and that the people showed equal respect to both.(Sharma, B.S.2033). Even the monarchs played a vital role in maintaining this religious harmony by showing a lot of interest in preserving and promoting the cultural practices and heritage by donating a good amount of money to both the Hindu temples and Buddhist viharas.

Even up to 2006, the King of Nepal, who is a Hindu and is regarded as an incarnation of Lord Vishnu, used to preside over the big Buddhist festival of *Samyak puja*, observed once in twelve years. He would also preside as Chief Guest

during *Indra Jatra*, the chariot festival of Kumari, the living goddess chosen from Buddhist family of Shakya caste and also during Bhoto Jatra, a festival related with *Karunamaya*, a Buddhist deity of rain and prosperity.

During the Lichhavi period, though the Kings were followers of either Saivism or Vaisnavism, they showed equal respect to Buddhism as well. Both the rulers and the people possessed a highly liberal outlook on religion. The crown prince and other royal family members also adopted the precedent set by the king. Such a practice helped to create a strong bond of friendship between the people of different religious faiths, as at those times, the king was the central figure and whatever he did was taken as an example by his people. (Shah, 1992).

Lichhavi king Vrisdeva is regarded as a great follower of Buddhist faith and is given credit for the construction of Swayambhu chaitya. (Manandhar, 2009). Similarly, Mandeva and Amsuvarma constructed Viharas and established trust for its upkeep while Shivadev relinquished throne to lead the ascetic life of a Buddhist monk.

During the medieval period, the Malla kings, in spite of being the Hindus, continued the tradition and are also credited in keeping this religious harmony intact. Jaya Prakash Malla of Kantipur started the chariot festival of Kumari, where a Buddhist girl is worshipped as the living goddess. Srinivas Malla of Lalitpur donated a generous amount of land and property to the temple of *Bunga dyo*, a Buddhist deity. (Locke, 1980). The religious harmony among the people was so strong that even the Shah king who conquered the city of Kantipur during the festival of *Indra Jatra* continued all the festival rituals, and as the new head of the state, he actively participated in all these rituals. He knew that such an act would unite the people in keeping the religious harmony.

There are only a handful of cases regarding religious disputes in the history of Nepal. It is mentioned in the chronicles that in the early medieval period, Shankaracharya from India came to Nepal and destroyed many viharas and forced the people to follow *Grihastha Ashram*; thus indirectly converting them to Hinduism. Shankaracharya followed those Buddhists who escaped and fled to Tibet which at that time was a prime center for Buddhism. The Hindu supremo was eventually killed in a shadow war with the Tibetan Lamas. Here, shadow war is a term used for a war which is fought with tantric power without physical appearance but the loser dies in real. (Sharma, B.S 2033)

Another incident is on the question of the appointment of a Muslim minister during the reign of King Bhaskar Malla. A serious riot followed after the appointment, killing a number of innocent Muslims and it ended only after the king revoked his decision. (Shah,1992).

Similarly, there is a case of the expulsion of Christian missionaries during early Shah period and also an expulsion case in the beginning of 20th century, (Vaidya, 1993) where a Hindu Newar was expelled from the country for adopting Buddhism. (Levine and Gellner, 2008).

Except these few cases, both the ruler and the people of Nepal from ancient period to modern era have stood for religious tolerance. Religious antagonism of any sort was not evident among the adherents of the different religious sects.

Tradition of Kumari Worship

Nepali Buddhists have adopted plenty of Hindu customs. They start their religious ceremonies by worshipping Ganesh and Kumar. Once a year on *Mukhaastami*, Lord Pashupati Nath is worshipped as Buddha. It is also believed that there is an image of Buddha on the head of the stone image of Budhanilkantha, the Sleeping Vishnu. Machchindra Nath is worshipped as the god of rain and prosperity by Hindus and as an *Avalokiteshwor* by the Buddhists. Because of the equal faith on both Hinduism and Buddhism by the people of Nepal at large, it is difficult to differentiate Hindus from the Buddhists, which is evidenced by the fact that quite a few Buddhists have categorised themselves as Hindus during census. One significant example of such Hindu-Buddhist tie is the Kumari Cult in Nepal.

Started by King Jayaprakash Malla of Kathmandu during 18th century A.D., this cult is related to the worship of a living goddess chosen from a Buddhist family. There are about a dozen Kumaris in the three principal cities of Kathmandu valley (along with a few others outside the valley - which are recent additions). But the main one is the Kumari of Kathmandu who is known as the Royal Kumari, who enjoys the full royal patronage and recognition.

Before the unification of the country, each of the three cities had their own royal Kumari. However, after the unification of the country, it was limited to just one in the capital, others being categorised as local Kumaris. Though they were treated as local Kumaris, they were still eligible to getting the monthly allowance and other facilities from the government.

There are different versions about who actually started the worship of Kumari. It is quite interesting to note that the King, in all these stories, is different. In Bhaktapur, people give credit to Trailokya Malla while in Lalitpur, King Srinivas Malla is credited for the same. An important feature of all these tales is that the Taleju is always represented as a beautiful girl who once maintained a good relation with the reigning king and would give him advice and strength to rule his country effectively. But one day, one such event occurred on which the goddess was so angry that she then refused to continue to appear in physical form. One version says that the King himself committed the offence as he developed a strong sexual desire for the goddess; while some other stories suggest that a female member of the royal family - either the queen or the princess saw the goddess in physical form. (Allen, 1996).

In Kantipur, the present day Kathmandu, this story is related to the king Jaya Prakash Malla, the last Malla king of Kantipur. Whatever might be the traditional story, it is certain that it was Jaya Prakash Malla who constructed an official residence Kumari *Chen* (Kumari House) near his own palace in Basantapur and began the annual chariot festival of the goddess during *Indra Jatra* festival. (Vaidya, 1996). It can be assumed that the king did all this because of a growing 'Gorkha threat' as he turned more and more propitiation towards the goddess with the hope that she would confer him greater power so that he could protect his kingdom from Gorkhali attack.

A contemporary document gives us the most authentic information about the construction of the residential temple of Goddess Kumari. According to it, the foundation stone was laid on March 7, 1757 A.D followed by the ritual of *kalash puja*. This puja was followed by another ritual and *homa* within a next few days. On August 21 and 24, a large number of priests were involved in a special puja to invoke all other gods and goddesses to enter the house. Finally, after the completion of all other rituals, goddess Kumari was brought into the building to reside on *Bhadra Sukla Ekadashi* (25th August 1757 A.D.). On that day, all ascetics were given feast at the courtyard of the building. The temple was constructed according to *Vaastu Chakra*. The whole process took just six months even at a time when King Jaya Prakash Malla was busy leading the first battle of Kritipur in which he returned victorious. (Vaidya, 1996). It should be noted that the temple was constructed in a critical time, both politically and economically. In spite of it, the beautiful woodcraft paintings of Kumari *Chen* proves it to be a classical example of the Malla Art, Architecture and Sculpture. Indeed, it is a symbol of King Jaya Prakash Malla's devotion to the goddess. Though the temple or official residence of the goddess was completed in

1757 A.D., documents suggest that the annual chariot festival of the goddess Kumari along with Ganesh and Bhirava during the *Indra Jatra* started a few years later in 1760 A.D. The devotion of the King towards the goddess is further evidenced by the issuance of a coin with the legend '*Sri Sri Sri Kumarimaaju*' in 1750 A.D. and 1753 A.D. (Walsh, 1990). Another contemporary document suggests that the King used to worship goddess not only in prime occasions but on several other times as well – another strong evidence about the king's devotion to the deity. (Vaidya, 1996).

Selection of Royal Kumari

As soon as the reigning Kumari gives evidence through one of the disqualifying signs that the spirit of the goddess is deserting her, her attendant at Kumari *Chen* reports the matter to *Bada Guruju*, a Parbatiya Brahmin, who looks after the religious matters (at the royal palace previously) at the office of the President. (Allen, 1996). The disqualifying signs include loss of blood: either by loss of tooth, first menstruation. A wound or a serious illness which results in skin rupture or damage is also counted as a disqualifying sign. In case of loss of tooth, the key issue is whether the loss was accompanied by bleeding or not. (Allen, 1996). As soon as either of above mentioned sign is seen in the reigning Kumari, the selection committee gathers. This selection committee includes *Bada Guruju*, the *acaju* priest of the Taleju temple, the Pancha buddha and the royal astrologer. Daughters of Shakya families belonging to all Kathmandu *Bahas* are eligible to become a Kumari. Membership in *Bahas* is hereditary in the male lineage. As such, families who have settled here after many generations cannot offer their daughters for selection. The daughters of Shakya families of *Bahis* are also excluded from the eligible list. (Majupuriya and Roberts, 2007). This might be because of the purity maintained by the Shakya caste in *Bahas* and the strong tantric form of Buddhism followed by all members of the *Bahas*.

Usually, one month prior to Dashain, when the change takes place, this news is sent to Pancha Buddha (five Vajracharya priests representing 18 *Bahas*), who in turn disseminate the news to the senior members of all the 18 *Bahas*. Eligible girls between the age of 2 ½ - 5 years are shortlisted and a physical check up is done by the selection committee. The features mentioned include blemish free skin, no serious illness, black hair and eyes, premenstrual, and no loss of teeth. In addition to the physical signs, the selection committee also examines her personality, which should show her calmness and fearlessness. The committee then selects the girl who comes closest to ideal. The royal astrologer then examines the girl's horoscope - generally

to find out if it matches with that of the President's horoscope (the King's horoscope, previously). After clearing all these tests, the successful candidate is then brought to (the Palace, previously) the office of the President, where the head of the nation offers her a gold coin, showing respect and acceptance. After this, until the final tests, it is believed that the spirit of Kumari slowly enters into the soul of the girl. If she is in anyway unsuitable, then her body will show some negative signs. A final test takes place on the eighth day of Dashain. Soon after the sacrifice of buffaloes and goats are made to Taleju, the newly selected Kumari is brought to *Mucuka* of Hanuman Dhoka Palace. The selection committee then closely watches the behaviour of Kumari while she walks through the heads of the slaughtered animals. She must enter through the passage to the main shrine maintaining a calm nature. If she passes this test, the *acaju* of Taleju then takes her to the first floor in the *agan* for the installation ceremony which includes the process of purification followed by wearing the Kumari clothes and jewellery. Finally, she holds the sword of Taleju and at this point, a complete transformation takes place. The whole process is so lengthy that when the new Kumari leaves the Hanuman Dhoka Palace, it is already the morning of *Maha Nawami*. She then walks on a white fabric across the public square to her official residence for the first time as Royal Kumari. (Allen, 1996).

What is noteworthy to mention here is the puja rituals that are carried out during this process. The *acaju* of Taleju priest performs the puja according to Hindu tradition during the night of the *Mahaastami* to invoke the spirit of Goddess Taleju in the virgin girl. At the same time, a Vajracharya priest performs the puja rituals according to Buddhist tradition as soon as she enters the Kumari *Chen* - as she is believed to possess the spirit of Vajradevi, a chief female divinity of Vajrayana Buddhism.

Chariot Festival

During the month of *Bhadra* (August-September), *Indra Jatra* is celebrated in Kathmandu for eight days. Contrary to the name of the festival, the prime attraction of the festival is the chariot festival of Kumari along with Ganesh and Bhairava. Started by the Last Malla King of Kathmandu, the chariot of Kumari, Ganesh and Bhairava is pulled across the outer boundary of Kathmandu city for two days and in inner small routes on the last day. On the third day of *Indra Jatra*, the chariot is pulled across the city boundary of southern side. A day later, it is pulled across the northern side. These boundary lines demarcate the city area during the medieval period. On the last day of *Indra Jatra*, the chariot is pulled around Kilagal. It is assumed that King

Jaya Prakash Malla's illegitimate wife was a resident of Kilagal Tol and due to her strong wish, the King added this last day of the chariot festival. (Berry and Shakya, 2005 p.52). Prior to 2008, a King used to preside as the chief guest on the first day of the chariot festival. The chariot was pulled only after the king offered gold coins to the goddess from the balcony of Hanuman Dhoka Palace. Nowadays, we have a president as the head of the nation - presiding the function from the Hanuman Dhoka Palace. On the last day after the Kumari arrived in her official residence, a King would visit her to take *tika* from the goddess as a blessing. Not only on that day, but also during Dashain, Coronation or any other auspicious occasions, a King would visit the goddess and seek her blessings to govern the country. If the goddess refused to mark *tika* on the forehead of the King, it is taken as inauspicious and bad omen. In the year 1954, when King Tribhuvan arrived to receive *tika* from the Kumari, the goddess showed no sign to offer the *tika* and rigidly folded her hands. But when the crown prince came, she smiled and willingly unfolded her left hand to give *tika*. As the goddess was ready to offer the *tika*, the crown prince left the seat for the father and again the King came to the seat. This time Kumari looked steadily and began to weep. The King then left the place allowing the crown prince to receive it on his behalf. Five months later, the King died of a heart problem. (Tree, 2014). Even in the year 2001, six months prior to the Palace massacre, the Kumari showed signs of impurity as red rashes developed in her face and body. The caretakers had then thought the goddess inside her is not happy and something wrong is going to happen. The selection committee had already found a new girl but they were waiting for the right time to change the Kumari i.e, during Dashain. So, according to the priest and caretakers of Kumari, at the time of the Palace massacre, the Royal Kumari was somehow not legitimate. (Tree, 2014).

Besides the chariot festival, the Kumari is worshipped daily according to Hindu tradition by the *acaju* priest of Taleju temple. A Vajracharya priest also visits the Kumari *Chen* daily. However, his job is to carry out puja rituals of Cakrasamvara and Vajradevi at the *agan* of Kumari *Chen*. The chief worshipper of Kumari has always been the King from Malla period to the present time. He comes to worship her on the last day of *Indra Jatra*, Dashain, and also during his coronation. Politicians and public servants also make offerings to the goddess. Though the goddess is chosen from pure Newar Buddhist caste, the worshippers of the Kathmandu Royal Kumari include a large number of Parbatiya Hindus - especially Chetris and Brahmins. Another important category of worshippers are those who have recently participated in a ceremony requiring to conclude with the Kumari Puja. Along with these, the

foremost among her daily worshippers are undoubtedly the ones who suffer from bleeding problems, i.e. women with menstrual problems, chronic hemorrhage, or coughing blood. (Allen, 1996).

Though not directly linked with Kumari, the presence of Kumari is required at other important festivals and ceremonies during the year. First, during the ritual bath of *Seto Machhindranath* at *Jana Bahah*. Royal Kumari is carried in a small metal khat to *Jana Bahah* and placed in a corner at the courtyard from where she watches the ritual bath of the deity. During the month of December, when the god Madhav Narayan of Sakhu is brought at the premises of Taleju temple, Kumari greets him at the door of the Taleju temple. *Ghode Jatra* is another festival in which the presence of Kumari is necessary as it is believed that the goddess Taleju suggested the king to kill the demon *Tundi*. *Ghode Jatra* is the celebration of that occasion.

On the last day of the chariot festival of *Seto Machhindranath* when the chariot reaches to Lagan Tole, Kumari is also brought there to watch the final ritual. During *Gunla* - the holy month of Buddhist (July-August), all the *Bahas* and *Bahis* of Kathmandu display their sacred images and texts. Kumari is carried on her palanquin and is taken to all these *Bahas* and *Bahis* for viewing all these displayed items. During the pole erecting ceremony of *Indra Jatra*, a special puja is performed by the *acaju* priest of Taleju in the *Mucuka* of Hanumandhoka Palace. On the fifth day of Dashain, Kumari comes out to meet Pacali Bhairava at the gate of Hanuman Dhoka Palace. In all these occasions, the Kumari has no role to play in the rituals except watching them only. In the words of an ex Kumari, "My only function was to observe the offerings being made". It can be said that Kumari is brought on these occasions purely as a witness to these traditional rituals. (Berry and Shakya, 2005).

Future Prospects

With the change in education system and lifestyle, much has been suggested about this practice. The younger generation criticizes this tradition of making a young innocent girl as a goddess as she has to live a deserted life at *Kumari Chen*. Once they become Kumari, they are not allowed to go out except on few occasions. One might feel it as a confinement. According to some ex Royal Kumaris, they would desperately wait for those thirteen occasions when they can see the outer world. Even walking on the ground with their own feet was like a moment to savour for them as they would always be carried. Only on some occasions, they walked on their

feet (although, not actually on the ground but on a white fabric). One of the ex Royal Kumari reminisced this moment as quite enjoyable.

Such feelings of confinement dragged one young legal practitioner to lodge a case against this system on the basis of child right and gender equality. She petitioned a file on this issue at Supreme Court, which directed the government to constitute a committee of cultural experts formed to find out the present situation and recommend for further improvement. After much consultation with the caretakers at the Kumari *Chen*, the priest, and more importantly the ex-Royal Kumaris, the committee suggested some modifications in the existing tradition to enable the royal kumara to cope with the modern facilities, but strongly asserted that the ex Royal Kumaris did not feel uncomfortable on their stay at Kumari *Chen*. They felt it like their own home. Some of them even said that they felt very sad when they left the Kumari *Chen*. One of the ex Royal Kumari in her memoir dedicated the book to her two families - one to her own family and the other to the family of which she was part during her tenure as Royal Kumari.

They are treated as goddess only when they are in office but after that it becomes very difficult for them to adjust in normal life as a simple human being. At the age when any child begins to learn about human life and responsibility, they are treated as a super human being. They are unable to see the real world. For them, Kumari *Chen* is their world and they are the goddess there. They lag quite behind than others of the same age. Nowadays, after much initiation, Royal Kumaris are allowed to read and write according to the school syllabus as a bonafide student. After completing final school examinations at Kumari *Chen*, they are promoted to next standard so that they can match up with their studies once they leave Kumari *Chen*. Though it is taken as a matter of privilege to become a royal Kumari, they do not get any such privilege after they retire from the post. Decades before, it was difficult for the ex-Kumaris to even lead a happy married life. There is a strong belief that once they become a Kumari, they would be very powerful spiritually and any man who would marry her would die. Contrary to this, quite a few of ex Royal Kumaris have been married and have been leading a peaceful married life with their husband and families. Government recognizes the ex-Kumaris only during *Indra Jatra* when all the ex Kumaris are invited to attend the Kumari puja. It is strongly suggested that the government should give due recognition to them even after their retirement. Girls who have devoted their childhood for the nation should be well treated.

(This paper was presented at 7th SSEASR Conference, Vietnam 2017)

References:

- Allen, M. (1996). *The cult of Kumari: Virgin worship in Nepal*. Kathmandu : Mandala Book Point (Second Edition).
- Levine, S & Gellner, D.N. (2008). *Rebuilding Buddhism: The Theravada movement in Twentieth century Nepal*. New Delhi: Isha Beteille.
- Locke, J.K. (1980). *Karunamaya: The cult of Avalokitesvara-Matsyendranath in the valley of Nepal*, Kathmandu: Sahayogi Prakashan for CNAS.
- Majupuriya, I. & Roberts, P. (2007). *Living virgin goddess : KUMARI*. India: M Gupta.
- Manandhar, T.R. (2009). Historicity of Swayambhu Chaitya. *Paleswan*, 25, 1-4.
- Shah, R. (1992). *Ancient and Medieval Nepal*, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.
- Shakya, R & Berry, S. (2005). *From Goddess to Mortal*. Kathmandu: Vajra Publication.
- Sharma, B.C. (B.S.2033). *Nepal ko aitihāsik rūprekha (An Outline of Nepali History)*. Varanasi: Krishna Kumaridevi.
- Tree, I. (2014). *The living Goddess*. New Delhi: Penguin Books.
- Vaidya, T.R. (1993). *Prithivinarayan Shah: The founder of modern Nepal*. New Delhi: Anmol Publication.
- Vaidya, T.R. (1996). *Jaya Prakash Malla: The brave Malla king of Kantipur*. New Delhi : Anmol Publication.
- Walsh, E.H. (1990). *The coinage of Nepal*. Delhi: Low Price Publication. (Reprint).

Central Department of Nepalese History, Culture and Archaeology
Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal
Tel.: 0977-01-4331976
E-mail: nehcadepartment@gmail.com

Price of the Issue : Rs. 400.00

Printed at : Tribhuvan University Press, Kirtipur,
Kathmandu, Tel.: 4331320, 4331321

ISSN: 2091-1165